

Željko RAPANIĆ

Gorička 12

HR - 21000 Split

Propast Salone

La rovina di Salona

Posljednji dani ili propast Salone *historiografska je tema koja privlači povjesničare i arheologe od početka 20. stoljeća. Ozbiljno je raspravljane potaknuo F. Bulić kad je, 1906. godine, objavio raspravu Sull'anno della distruzione di Salona, vjerojatno potaknut pisanjem N. Nodila koji je godinu prije, u Historiji srednjega vijeka, knj. III. napisao poglavlje Solin razoren. Time je otpočeo interes za objašnjenjem događaja povezanih uz propast Salone koje su opisali bizantski car Konstantin Porfirogenet i tri stoljeća poslije njega, na podosta sličan način, splitski arhiđakon Toma. U historiografiji se tada tražila godina ili desetljeće kad se to dogodilo. Zbog Bulićeve detaljne analize pripovijedanja one dvojice, a njegova osobnog ugleda i znanstvenoga autoriteta, dugo nije bilo ozbiljna razloga kakvom drukčijem objašnjenju, čak ni domišljanju. Pretpostavljalo se da je Salona nastradala u napadu „nepreglednih masa Avara i Slavena” koji su provalili u Dalmaciju, porušili gradove i opustošili je.*

Autor u ovom radu ponovno upozorava na nesporni kontinuitet života na širem području Salone (o čemu je više puta pisao), a slično tome i na drugim sličnim područjima (naprimjer na zadarskome ili dubrovačkome), jer ih kao ni Salonu nije zadesila ona zamišljena tragična rušilačka sudbina. Ta, naime, nigdje nije materijalno, arheološki pokazana i dokazana, kao što nije uočen i dokazan boravak „nepreglednih masa” doseljenika, pretpostavljenih Slavena i Avara. Analizom pripovjednih i arheoloških izvora, te komentiranjem suvremenih povjesničara, autor pretpostavlja, a zatim i obrazlaže da je Salona polagano „propadala”, jer su je građani sluteći opasnost postupno napuštali i preseljavali se u Dioklecijanovu palaču i na obližnje otoke. Organiziravši svjetovnu i crkvenu vlast u novom sjedištu, postavili su temelj gradu Spalatumu, nastalom u carevoj Palači i u njezinu prethodniku, naselju Aspalathosu. Time je Salona prestala postojati kao grad, a njezine funkcije, civilne i vjerske, pomalo su preseljene u Spalatum.

Ključne riječi: *Salona (Solin), Avari, Slaveni, Dioklecijanova palača, Spalatum (Split), Konstantin Porfirogenet, arhiđakon Toma*

1. Uvodne napomene. Povod raspravi.

Glasoviti hrvatski povjesničar Ferdo Šišić napisao je „...pade napokon i slavna Salona, koju su Avari i Slaveni osvojili oko 614., a s njom i vlast Bizantskog Carstva u sjeverozapadnom dijelu Balkanskog poluotoka”¹. Toj konstataciji sročenoj u duhu onodobne hrvatske historiografije može se dodati još jedan citat – riječi splitskog arhiđakona Tome. On u cap. 7 svoje *Solinske povijesti* pita: *Qualiter autem finaliter eversa fuerit, non satis perspicuum est. Nos vero, ut in precedentibus, partim scripta, partim relata, partim opinionem sequentes conemur exponere*². (Kako je, međutim, konačno bila porušena, nije dovoljno jasno. Mi ćemo, pak, kao i dosad, nastojati to izložiti slijedeći dijelom ono što je zapisano, dijelom ono što se pripovijeda i dijelom slijedeći mišljenje drugih.)

Od nekoliko riječi kojima se u literaturi opisuje ili nastoji označiti kraj dalmatinske metropole izabrao sam riječ *propast* jer ona, po mojemu mišljenju, najtočnije označava ono što je za čitav istočnojadranski prostor u političkom, gospodarskom i vjerskom pogledu značilo propadanje pa zatim i prestanak urbanog života Salone. Riječi *pad*, *osvajanje*, *razorenje*, pa i sintagma *posljednji dani* ne pokazuju onaj poduži proces degradacije koji je trajao nekoliko desetljeća. *Propast* grada nije bila uvjetovana nekim konkretnim naglim napadačkim i osvajačkim, rušilačkim činom; ona se polagano, ali ipak primjetno događala.

Još od Bulićeva vremena riječima *posljednji dani Salone* određivao se sadržaj raspravljanja³. On

¹ F. ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. Zagreb, 1916, str. 31.

² THOMAS ARCHIDIACONUS, *Historia Salonitana* (= Thomas, *Hist. Salon.*). Cap. VII, str. 32. Tomino djelo dalje citiram prema izdanju *Književnoga kruga*, Split, 2003. Ono sadrži: predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod O. Perić, povijesne komentare M. Matijević Sokol te veliku studiju R. Katičića: *Toma Arhiđakon i njegovo djelo*. Donosim vlastiti prijevod (takvi su u ovome radu i ostali s latinskoga i stranih jezika osim s grčkoga), jer i onaj stari V. Rismonda i novi O. Perić nisu uvijek posve prikladni u nekim pojedinostima o kojima ovdje raspravljam.

³ Prva opsežna rasprava o *posljednjim danima* Salone jest ona Bulićeva: Sull'anno della distruzione di Salona (= *Sull'anno*), *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 29, 1906, str. 268-303. Prijevod: O godini razorenja Solina (= *O godini*), u: F. BULIĆ, *Izabrani spisi*. (Izabrao i redigirao N. Cambi, ur. V. Gligo), Split, 1984, str. 291-331. S njom je u tijesnoj vezi njegov također važan rad: San Gregorio Magno nelle sue

je, naime, prije više od jednog stoljeća tražeći godinu, poželio pronaći nekakav podatak “...per precisare ancora meglio questo periodo e darci anno esatto. Questo ritrovamento non è escluso!” (...koji bi još potpunije odredio ovo razdoblje i dao nam točnu godinu. Takav nalaz nije isključen!). Tako se počela tražiti *godina*, pa zbog Bulićeve podrobne analize gradiva što mu je bilo na raspolaganju, njegova osobnog ugleda i znanstvenoga autoriteta tada, a ni dugo poslije, nije bilo ozbiljna razloga kakvom drukčijem zaključivanju pa ni domišljanju. Temeljni je cilj istraživanja bio – utvrditi godinu. Toga se, zapravo, nevažnog detalja još uvijek mnogi ne mogu odreći, ponajviše zbog nejasnih vijesti što ih donose dva glavna izvora – car Konstantin Porfirogenet⁴ i spomenuti splitski kroničar. *Propast Salone* predmet je mnogih rasprava, pa i ove koju ću započeti slično kao i Toma. Razglabat ću, naime, najprije o onome što je pisanom predajom došlo do nas (pripovjedni izvori), zatim o onome što je o tome u historiografiji napisano, pa razmotriti ono što je otkriveno arheološkim istraživanjima, prosuditi mišljenja drugih i na kraju izložiti svoje viđenje događaja važnih ne samo za salonitansko i splitsko područje, već i za

relazioni colla Dalmazia, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 27, Suppl. 1-3, 1904, str. 1-46. Prijevod: Sv. Grgur Veliki papa i njegovi odnosi s Dalmacijom (= *Grgur Veliki i Dalmacija*), također u: F. BULIĆ, *Izabrani spisi*, str. 403-469.

⁴ CONSTANTINUS PORPHYROGENITUS, *De administrando imperio* (= Porphyrogenitus, *De Adm. Imp.*). Constantine Porphyrogenitus: Greek text edited by Gy. Moravcsik. English translation by R. J. H. Jenkins. New revised ed. Washington, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1967. Koristim se: Fourth Impression, Washington, 2002. – Vidi i: Spis o narodima, u: *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* (= *Viz. Izv.* 2). Tom 2, Beograd, 1959, glava 29, str. 9 i d. – U svakoj raspravi o Porfirogenetovu pisanju o Dalmaciji treba konzultirati M. LONČAR, *Filološka analiza Porfirogenetovih vijesti o Hrvatima* (= *Filološka analiza*). Doktorska disertacija. Filozofski fakultet u Zadru Sveučilišta u Splitu. Zadar, 2002. – U ovom radu djelo *De administrando imperio* navodit ću kao *Carev tekst*, ne ulazeći u autorstvo odlomaka koje su sastavljali različiti pisci. *De administrando imperio* donosi podatke koje ponekad treba pokušati približiti utvrđenu slijedu davnih događaja i njima ga dopunjeti, a manje analizirati na kakav aktualan suvremeni, koji put čak ideološki potaknut način. O znanstvenom pristupu piše R. KATIČIĆ, Podrijetlo Hrvata kao znanstveni problem (= *Podrijetlo Hrvata*), *Scientia Yugoslavica* 16, br. 3-4, Zagreb, 1990, str. 207-216. (Pretiskano u: *Uz početke hrvatskih početaka. Filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju* (= *Uz početke*), Split, 1993, str. 253-266.

mного veći jadranski prostor. Degradacijom i potom potpunim prestankom urbanoga života u Saloni i doseljnjem Slavena u rimsku Dalmaciju – smjelo bi se reći na tragu Šišićeve konstatacije – počinje srednji vijek na području Hrvatske. Slično kao što se u talijanskoj historiografiji to razdoblje – dakako, i tamo samo figurativno – često određuje početkom invazije Langobarda, tj. 568. godinom. U mnogim krajevima prestaje tada uređena vlast Carstva, obnovljena i znatno afirmirana u Justinijanovo doba poslije propasti istočno-gotskoga kraljevstva. Zato, barem u načelu, dobro stoji Šišićeva konstatacija citirana na samome početku. Vraćam se, eto, temi koju sam naznačio prije više od trideset godina kada sam prva razmišljanja o *propasti Salone* izložio u radu o kontinuitetu života u salonitanskome kraju i poslije ih u više navrata pomalo razrađivao da bi ih ovdje uobličio u opsežniju raspravu⁵. Važne, zapravo prve poticaje razmišljanju našao sam tada u radu I. Nikolajević, tiskanom sedamdesetih godina u dvije verzije⁶. U drugoj, opširnijoj, ona je pretpostavila da su neke graditeljske intervencije na salonitanskim crkvama nastale tijekom prve polovine 7. stoljeća i da ih je načinilo preživjelo stanovništvo⁷. S obzi-

rom na to da se tada ustaljeno mišljenje o potpunom razaranju Salone nije ničim dovodilo u sumnju, ova pretpostavka I. Nikolajević bila je zaista avangardna i – privlačna. No kad se piše o *posljednjim danima Salone* valja naglasiti da se i danas, poslije više od stoljeća nakon dvaju spomenutih Bulićevih radova, malo može dodati pripovjednim izvorima što ih je on protumačio, a koji su redovito komentirani s pokojim prigodnim dodatkom ili nevelikim odmakom od prihvaćene sheme, uvijek na tragu njegove interpretacije. Upravo u tome smislu bio je vrlo vrijedan i poticajan onaj prilog I. Nikolajević koja je uputila na drukčije razmišljanje, pa onda i tumačenje: upozorila je na trajanje života i poslije pretpostavljenog „avarsko-slavenskog haranja i pustošenja”, točnije uništenja grada.

2. *Qualiter Salona eversa vel capta fuit?*

a. Standardno objašnjenje

Sva tumačenja *propasti Salone* počinjala su i svodila su se na interpretiranje Tominih i Porfirogenetovih odlomaka u kojima oni o tome opširno pripovijedaju. Ako izdvojimo autore prošlih stoljeća, od renesanse nadalje, uključujući I. Lučića i D. Farlatija, prvi sustavniji pristup tome pitanju izložio je, početkom prošlog stoljeća u duhu onodobne nacionalne historiografije, N. Nodilo⁸ koji je nekoliko godina prije Bulića temu zapravo i načio. Prvi i temeljni rad potaknut, vjerujem, upravo Nodilovim pisanjem, jest onaj Bulićev *Sull'anno*, objavljen prije stotinjak godina. Potom je, poslije pola stoljeća, rasprava opet pokrenuta: gotovo u isto doba pisali su B. Grafenauer⁹, L. Katić i Lj. Karaman¹⁰. Tema je, naravno, uvijek poticala usputna dome-

⁵ To su redom tiskanja: Contribution à la poleographie du littoral est de l'Adriatique, *Balcanoslavica* 8, 1979, str. 93-100. – Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku (= *Prilog proučavanju*), *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 74, 1980, str. 189-217, osobito odlomak V. – *Predromaničko doba u Dalmaciji* (= *Predromaničko doba*). Split, 1987, str. 60, 69. – Il patrimonio dell' antichità nella poleogenesi dell' Adriatico orientale nell' Alto Medioevo (= *Il patrimonio*), *Hortus Artium Medievalium* 1, 1995, str. 7-14. – Jedan primjer jadranske poleogeneze (= *Jedan primjer*), *Prilozi Instituta za arheologiju* 11-12, 1994 - 1995, Zagreb, 1997, str. 63-70. – O *propasti Salone* povezano s nastankom Splita pisao sam u radu: *Sveti Dujam - splitski patron* u knjizi: Ž. RAPANIĆ - M. IVANIŠEVIĆ - Z. BULJEVIĆ, *Sveti dujam*. (Ur. I. Cvitanović), Split, 1996, str. 13-81. – U knjizi su još rad M. IVANIŠEVIĆA, *Mjesta i likovni izrazi štovanja sv. Dujma*, str. 83-115. te blok *Fotografije* Z. Buljevića, str. 117-190. – O *propasti Salone* ponovno sam pisao u knjizi *Od carske palače do srednjovjekovne općine* (= *Od Palače do općine*). Split, 2007. Poglavlje: „*Propast*” *Salone*, str. 137-145. Odatle sam prenio nekoliko odlomaka i prilagodio ih ovoj cjelini.

⁶ I. NIKOLAJEVIĆ, *Salona christiana* u VI. i VII. veku (= *Salona christiana*), *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 72-73, 1979, str. 151-170. Ta njezina rasprava prošireni je i dopunjeni tekst koji je prethodno objavila u *Disputationes Salonitanae* 1, 1970, Split, 1975, str. 91-95, na francuskome jeziku.

⁷ I. NIKOLAJEVIĆ, *Salona christiana*, str. 152, 160-161.

⁸ N. NODILO, *Historija srednjega vijeka za narod hrvatski i srpski*. Knj. III: *Varvarstvo otima mah nad Bizantijom, do smrti cara Heraklija (566. - 641.)*. Zagreb, 1905. Odlomak: Solin razoren, str. 309-314.

⁹ B. GRAFENAUER, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov, *Zgodovinski časopis* 4, 1950, str. 23-136, a zatim u teško prohodnom tekstu (čini se zbog nezgrapna prijevoda sa slovenskog jezika): Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljnjstvu Hrvata, *Historijski zbornik* 5, 1952, str. 1-56.

¹⁰ L. KATIĆ, Vjerodostojnost Tome Arhidakona i posljednji dani Solina, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 53, 1950 - 1951, str. 99. Na Katićevo tumačenje odmah se, po svojem običaju, osvrnuo Lj. Karaman u radu: Marijan Horvat, Oporuka priora Petra, *Rad JAZU* 283, Zagreb, 1951). Taj Karamanov

tanja i otvarala pokoje pobočno pitanje potaknuto konkretnim interesom autora ili nekim aktualnim događajem. Velik je broj i onih koji su *posljednje dane* samo doticali pišući ili opće povijesne prikaze, ili obrađujući kraj staroga svijeta, zbivanja na svršetku 6. i na početku 7. stoljeća, ili doseljenje Slavena. Držali su se redovito usvojenih mišljenja, jer su im bila dostatna da bi na njima gradili svoje izlaganje. Mnogo puta u objašnjenjima tih događaja sa Slavenima su bili tijesno povezani Avari, a često se držalo da su tada, početkom 7. stoljeća, na ovim područjima već bili doseljeni Hrvati.

Oni, pak, autori koji su potanje obrađivali ovu salonitansku temu, pa i oni najnovijega doba, a nema ih mnogo, podržavali su koji put svoje mišljenje i arheološkim argumentom, najčešće epitafom Ivane Sirmijske. Zato su u novije doba za raspravu postale vrlo dragocjene ostave ili izdvojeni nalazi bizantskog novca 6. i 7. stoljeća, koji su navodili da se pomalo odustane od 612. ili 614. godine koje su bile naizgled pouzdan reper. Njima su autori nekih novijih tumačenja nastojali onu postojeću shemu ponešto korigirati pomičući zamišljeni i pretpostavljeni datum *pada Salone* koju godinu naprijed, ovisno o carevu novcu ili prepoznatoj kovnici koja ga je emitirala. Arheološki nalazi obično su se nastojali povezati s pripovijedanjem one dvojice i s anegdotom o opatu Martinu koji otkupljuje zarobljene i u Rim odnosi relikvije istarskih i dalmatinskih mučenika.

Početak prošlog stoljeća M. Abramić je napisao kratki pregled povijesti Salone u seriji *Forschungen in Salona*¹¹, a polovinom stoljeća svoje poglede na prošlost Salone izložio je i E. Dyggve interpretirajući salonitansko kršćanstvo, grad i građevine¹². Na arheološke nalaze oslanjali su se i pisci hrvatskih povjesnica, najprije F. Šišić¹³, pa N. Klaić¹⁴, a u novije doba I. Goldstein¹⁵.

osvrst objavljen je u *Historijskom zborniku* 5/1-2, 1952, str. 115-117. Na to je Katić uzvratilo u *Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku* 55, 1953, str. 121-123. Oba Katićeva rada pretiskana su u: L. KATIĆ, *Rasprave i članci iz hrvatske povijesti*. (Ur. Ž. Rapanić), Split, 1993. Sva tri, pak, lijepa su slika znanstvenog raspravljanja prije više od pola stoljeća i tada aktualne znanstvene angažiranosti prvih imena povijesne struke.

¹¹ M. ABRAMIĆ, *Forschungen in Salona I*. Wien, 1917.

¹² E. DYGGVE, *History of Salonitan Christianity*. Oslo, 1951.

¹³ F. ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* (= *Povijest Hrvata*). Zagreb, 1925, osobito str. 232 i d.

ić¹⁴, a u novije doba I. Goldstein¹⁵. Vrlo sadržajan prikaz salonitanske prošlosti, znatno oslonjen na „arheološke“ informacije, na salonitansku baštinu napisao je E. Marin¹⁶. Taj rad, kako stoji u posljednjoj bilješci posljednjega od deset nevelikih poglavlja, tečno i privlačno napisanih i atraktivno naslovljenih na latinskom jeziku s bogatim referencijama na literaturu, autorov je doktorski rad. Marin je u njemu dotaknuo i ono važno pitanje odnosa Salone i *Spalatum* o kojem je ovdje riječ. Sintezni, pak, pogled na hrvatski rani srednji vijek, koristan, možda, kao informacija stranome čitatelju, napisao je D. Džino¹⁷. Učinio je to hrabro, koristeći se uglavnom standardnim dostignućima hrvatske historiografije, citirajući mnogo autora (uz hrvatske i mnogo inozemnih!). Dotaknuo je i pitanja o kojima ovdje raspravljam. Tako i doseljenje Slavena i Avara, pad Salone, pisanje Porfirogeneta i Tome. S polazišta s kojih ovdje izlažem, bilo bi neprimjereno s njime o tome polemizirati.

¹⁴ N. KLAJIĆ, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Zagreb, 1971, str. 109 i d.

¹⁵ I. GOLDSTEIN, *Bizant na Jadranu. Od Justinijana I. do Bazilija I.* (= *Bizant na Jadranu*). Zagreb, 1992. Poglavlje C, str. 83-122. To je najpotpuniji prikaz tog razdoblja i događaja oko *pada Salone*. – I. GOLDSTEIN, *Hrvatski rani srednji vijek*. Zagreb, 1995. Poglavlje VI, str. 93-139. O *padu* ili *propasti Salone* pisali su, 1989. godine, na stranicama tada uglednoga *Foruma*, priloga za znanost i kulturu splitskoga dnevnika *Slobodna Dalmacija*, I. Goldstein i N. Jakšić. Bio je to na neki način „usmjereni intervju“ u vrijeme kad se interes za početke Splita aktivirao pripremanim slavljenjem njegove 1700. obljetnice. S prvim je razgovarao Ivica Župan (24. svibnja), s drugim Stanko Bašić (31. svibnja). I. Goldstein je 7. lipnja napisao svoju zaključnu riječ. On tu razvija misao i podržava pretpostavku o kontinuitetu naseljenosti, koju je zastupao i poslije u svojim radovima i knjigama. N. Jakšić se, pak, tada zalagao za temeljitu provjeru i procjenu povijesnih izvora, na tragu svojih razmatranja koja je objavio 1984. godine (vidi ovdje bilj. 18). To raspravljanje, usmjereno poglavito obrazovanim čitateljima, imalo je znanstveno obilježje, pa ga stoga ovdje i navodim. Bio je to još jedan primjer koliko je tada taj kulturni prilog splitskog dnevnika bio ozbiljan i ugledan. Bio je na tragu božićnih i uskrasnih priloga, objavljivanih tridesetih godina prošloga stoljeća u splitskom dnevniku *Novo doba* u kojemu su vrijedne i još danas važne članke objavljivali Lj. Karaman, M. Barada, L. Katić i dr.

¹⁶ E. MARIN, *Civitas splendida Salona*. Geneva, profil i transformacija starokršćanske Salone, u: *Salona Christiana*, (ur. E. Marin), Split, 1994, str. 9-104.

¹⁷ D. DŽINO, *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*. Leiden - Boston, 2012.

Sažetke dotadašnjih interpretacija Porfirogeneta donijeli su u svojim radovima N. Jakšić, kad je predstavio bitno novo tumačenje poznatih vijesti o padu Salone i obrambenoj granici – *limesu*, ustrojenu u Sinjskome polju na rijeci Cetini¹⁸, odnosno I. Marović koji svoja, također nova zapažanja temelji na nalazima bizantskoga novca¹⁹. Obojica su u isto vrijeme i u istome svesku splitskog *Vjesnika*, a posve neovisno jedan o drugome, prikazali vlastita, slična tumačenja²⁰. *Posljednjim danima* Salone posvetio je I. Goldstein opsežno poglavlje u knjizi *Bizant na Jadranu*. Spomenuo je i komentirao sva važnija starija i aktualna mišljenja objavljena do 1992. godine, tj. do tiskanja knjige, te izložio vlastita, nova objašnjenja. Obilna tu sabrana literatura vrlo je korisna jer skraćuje čitatelju prelistavanje mnogih starijih autora. Goldstein je najbliži moje-

mu pogledu na ovaj dio salonitanske prošlosti: prihvaća postojanje kontinuiteta i razrađuje ga u smjeru kojim sam se bio uputio.

M. Lončar u doktorskoj disertaciji, pak, analizirajući Porfirogenetov tekst, o kojemu je i dotad, pa i poslije, pisao u više prilika i u različitu kontekstu, usredotočuje pažnju i na filološke i na historiografske detalje careva pisanja i pripovijedanja²¹.

Ovom kratkom pregledu valja dodati noviji, opsežan rad I. Basića o natpisu na sarkofagu opatice Ivane Sirmijske²². U prvome dijelu rezimirao je i dopunio dotadašnja tumačenja njezina epitafa, zatim epitafa Domnike i prezbitera Ivana, te dva natpisa u kojima se spominje salonitanski nadbiskup Maksim²³. U drugome dijelu rasprave (od str. 91) analizirao je pisanje starijih autora o *posljednjim danima Salone*, potragu za datumom pada i pripovijedanje Tome i Konstantina izloživši i vlastita zapažanja o tim spornim desetljećima. Prihvatio je moje staro upozorenje na kontinuitet života u salonitskom području koji se očituje, kao i posvuda na europskom tlu, konstantom naseljenosti i konstantom imena, točnije toponimima, hagiofornim toponimima, sanktoremima, formulama nadgrobnih natpisa, jezičnim posebnostima itd.²⁴

No kad je riječ o objašnjenju *posljednjih dana Salone*, pri čemu ne pomišljam samo na pretpostavljenu i zamišljenu kapitulaciju obrane, osvajanje i potom tobožnje razaranje grada, nego na „nestajanje“ dalmatinske metropole iz onodobnog povijesnog obzorja, još uvijek nema suglasnosti oko slijeda događaja i načina na koji se to dogodilo. Još nije odgovoreno na Tomino pitanje *qualiter eversa*

¹⁸ N. JAKŠIĆ, Constantine Porphyrogenitus as the source for destruction of Salona, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 77, 1984, str. 315-326. Prijevod s manjim dopunama pod naslovom: Vijesti o padu Salone u djelu Konstantina Porfirogeneta (= *Vijesti o padu Salone*), u: *Antička Salona*, str. 427-441. Razlog propasti grada potankom analizom Porfirogenetova pisanja skreće prema drukčijem, pravome odgovoru. Taj rad i onaj I. Nikolajević, važna su polazišta mojim pretpostavkama i zaključcima.

¹⁹ I. MAROVIĆ, Reflexions about Year of the Destruction of Salona, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 77, 1984, str. 293-314. Prijevod: O godini razorenja Solina (= *O godini razorenja*), u: *Kulturna baština* 21, 1991, str. 57-84. O arheološkim istraživanjima tzv. *Solin - Centar*, u kojima je pronađen Heraklijev novac, izvijestio je F. OREB, Archaeological excavations in the eastern part of ancient Salona - 1979. (= *Excavations*), *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 77, 1984, str. 25-35. – O tome i: N. CAMBI - M. IVANIŠEVIĆ - D. MARASOVIĆ - I. MAROVIĆ - F. OREB - Ž. RAPANIĆ, *Solin - Centar. Istraživanja 1979*. (Izveštajni elaborat s crtežima i fotografijama. Šapirografirano). – I. Marović je 1979. godine na znanstvenom skupu *Disputationes Salonitanae II*, referirao o nalazu bizantskog novca koji je te godine bio otkriven prilikom upravo spomenutih zaštitnih istraživanja u Solini, u istočnom dijelu grada. Bio je to, činilo se, onaj Buličev očekivani „sretni nalaz“. Tom je prilikom nađeno pedesetak komada novca od kojih je najstariji Justinijana I., a najmlađi Heraklija i sina mu Heraklija Konstantina. Na temelju analize tog carskog novca, Marović je pretpostavio da je Salona *propala* poslije 630./631. godine.

²⁰ Raznim „solinskim“ temama bio je posvećen znanstveni skup *Disputationes Salonitanae IV*. što ga je 1992. godine priredio *Arheološki muzej u Splitu*. Izlaganja sa skupa tiskana su u *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 85, 1993.

²¹ M. LONČAR, *Filološka analiza*.

²² I. BASIĆ, CIL III, 9551 i njegovi tumači (= *CIL III, 9551*), *Tusculum* 1, Solin, 2008, str. 81-108.

²³ M. IVANIŠEVIĆ, Salonitanski biskupi (= *Salonitanski biskupi*), *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 86, 1994, str. 223-252.

²⁴ Problem sam naznačio u radu: Neka pitanja ranosrednjovjekovne latinske epigrafije na našoj jadranskoj obali, *Materijali* 12, Zadar, 1976, str. 324; nešto opširnije u: *Prilog proučavanju*, str. 189 i 212, a pokoji detalj zatim doticao u raznim prilikama. Te naznake i konstatacije prihvaćali su i razrađivali mnogi koji su pisali o epigrafskim temama poput E. Marina (ovdje bilj. 16, str. 81-82), V. DELONGA, Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci - latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima, u: *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela*. (Ur. A. Milošević), Split, 2001, str. 230, te I. Basića (ovdje bilj. 22) i obogaćivali ih svojim dopunama i komentarima.

fuertit; pa se ponavljaju uvriježena stara mišljenja o *padu* i *razaranju*, o pokolju stanovnika i paničnome bijegu preživjelih, doduše u nešto blažem obliku od onih davnih Strohalovih vizija i tumačenja mnogih koji su ga u tome slijedili²⁵. Neke konstatacije, niza gled nedvojbene, a zapravo netočne, čitaju se tako ne samo u publicističkoj literaturi, već i u radovima ozbiljnih autora. Na konvencionalnim slikama, pak, temelji se i velik broj onih općih i pojednostavljenih tumačenja koja se spominju u takvim prilikama: *barbari* osvajači uvijek su „negativci“ koji ruše, pale i ubijaju, pa tako i na dalmatinski prostor dolaze *nepregledne mase Avara i Slavena* koji sve uništavaju. Takva i slična polazišta bila su nekakav obvezni topos u velikom dijelu historiografije, iako su takve konstatacije ili netočne, ili nedokazane, a katkada u nečemu i osporene. Valja također spomenuti i uobičajene nespretne i nesretne formulacije o *avarsko-slavenskim*, odnosno *avarskim* ili *slavenskim* i *avarskim* i *slavenskim* osvajanjima Dalmacije. Tim se etničkim imenima doseljenika i njihovom pridruživanju ne polaže dovoljno pažnje, iako ona ne mogu značiti isto, odnosno ne mogu imati, tako reći, sinonimsko značenje.

Konstatacija o zajedničkim osvajanjima Dalmacije i Salone (Avara sa Slavenima ili obrnuto, Slavena s Avarima), oslanja se na nekoliko rečenica Porfirogeneta u kojima se on koristi imenima tih naroda. Tako, naprimjer, piše „...nađoše (salonitanske straže koje su prešle rijeku, Ž. R.) slovenska plemena nenaoružana koja se zvali u Avari...“²⁶. Imenovanje tih naroda car ne provodi dosljedno da bismo se navedenim etnonimima mogli dobro koristiti. Na drugome, pak, mjestu kaže: „... u Hrvatskoj još uvek ima avarskih potomaka i po njima se vidi da su Avari“²⁷. Nisam primijetio da se netko od autora koji prihvaćaju njegov navod o boravku Avara u Dalmaciji, koristeći se tom konstatacijom, zapitao: gdje je carev izvjestitelj mogao vidjeti Avare polovinom 10. stoljeća, pa o tome pisati u svojem

izvještaju? U obalnim gradovima ili u hrvatskome zaleđu? Vjerujem nigdje! Spominjanje „avarskih fizionomija“ moralo bi, naime, značiti lako prepoznatljiv i povećani broj takvih ljudi, što nijedan drugi izvor ni ne naslućuje, a kamoli bilježi.

Iz takvih nedefiniranih pojedinosti mogla je nastati ona romantična davna slika o miroljubivim Slavenima i ratobornim Avarima koju je W. Pohl, objašnjavajući razne odnose etničkih skupina u avarskome ambijentu, ovako konkretizirao: “A similar phenomenon may be observed with warriors and peasants who emigrated from the Avar empire. Whoever migrated from the Avar empire came to be called a Slav if he settled in a rural community in the Slavic manner, for instance in the Peloponnes or in Dalmatia. If he lived as a warrior, conversely, he was perceived as a Bulgar”²⁸. (Sličan fenomen može se primijetiti kod ratnika i zemljoradnika koji se iseljavaju iz avarskoga carstva. Tko god izlazi iz avarskoga carstva naziva se Slavenom, ako se naseli kao zemljoradnička zajednica na slavenski način, naprimjer na Peloponezu ili u Dalmaciji. Ako, pak, naprotiv, živi kao ratnik, on se smatra Bugarinom.)

U Porfirogenetovu djelu, međutim, ne stoji dobro ni takva distinkcija, pa je M. Lončar u citiranoj disertaciji, osvrćući se na Porfirogenetov tekst, naznačio nekoliko primjera nepreciznog imenovanja. To mi se čini važnim, pa ću upozoriti na jedan kraći odlomak u njegovoj disertaciji²⁹.

Pretpostavljena prisutnost Avara u dalmatinskom zaleđu vrlo je slabo potvrđena materijalnim tragom, pa se konstatacije o njihovom naseljavanju i boravku u tim krajevima oslanjaju, osim na onih nekoliko Porfirogenetovih riječi, i na neveliki broj predmeta avarskog obilježja nađenih izvan definiranog arheološkog konteksta zbog čega im je i važnost vrlo skromna³⁰. Nema u Dalmaciji karakteri-

²⁵ I. STROHAL, *Pravna povijest dalmatinskih gradova*. Dio 1. *Osnovka razvitku pravne povijesti dalmatinskih gradova*. Zagreb, 1913.

²⁶ Porphyrogenitus, *De Adm. Imp.*, glava 29., *Viz. Izv.* 2, str. 10 i opsežna bilj. 7. u kojoj B. Ferjančić izlaže komentare dotadašnje literature.

²⁷ Porphyrogenitus, *De Adm. Imp.*, glava 30, *Viz. Izv.* 2 str. 31 i bilj. 85 s točnim, davnim zapažanjem F. Račkoga (koje se nije uvažavalo!) i s uvriježenim netočnim tumačenjem toponima *Obrov*. Tako je *Obrov* = *Avar* - *Obar* tumačio i F. ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, Ekskurs 1, str. 678.

²⁸ W. POHL, *A Non - Roman Empire in Central Europe: the Avars*, u: *Regna and gentes. The relationship between late antique and early medieval peoples and kingdoms in the transformation of the Roman world*. (Ur. H. W. Goetz, J. Jarnut, W. Pohl u suradnji sa S. Kaschke), Leiden - Boston, 2003, str. 571-595, citat na str. 587.

²⁹ M. LONČAR, *Filološka analiza*, str. 136, bilj. 370 i d.

³⁰ Želeći potvrditi avarske „kulturne elemente 8. stoljeća“ u Dalmaciji, R. Katičić konstatira da se arheološka slika znatno razlikuje od one u Donjoj Panoniji te nabraja dotad poznate nalaze (*Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja* (= *Litterarum Studia*). Zagreb, 1998, str. 203). To su jezičci za remenje i okovi za pojas izliveni od bronce (Smrdelji kod Bribira, Bračića podvornica i Crkvina u Bi-

stičnih nalazišta poput onih u Panoniji (groblja i grobovi) koja nedvojbeno svjedoče o avarskoj trajnijoj nazočnosti u tamošnjim krajevima. O avarskom boravljenju u dalmatinskim krajevima moglo bi se argumentirano raspravljati tek kad bi postojao rad o avarskim nalazima i nalazištima u Dalmaciji poput onoga H. Gračanina koji opisuje nalaze i nalazišta u južnoj Panoniji³¹.

Izuzetno mali broj predmeta avarskog obilježja nađen na raznim položajima (naselje, groblje, kastrum), po mojem je mišljenju plijen slavenskih ratnika, sudionika franačkoga ratovanja protiv Avara što ga je vodio markgrof Erih, a u kojem je sudjelovao i Slaven Vojnomir sa svojim ljudima³². To bi, pretpostavljam dalje, bili oni koji s Erihom poslije osvajanja hringa, dolaze do Tarsatike, a zatim za njima, u programiranom franačkom naseljavanju, i njihovi sunarodnjaci, rodovi i zajednice rodova što zaposjedaju obalne krajeve od Vinodola prema jugu, preko Kotara, zaleđa Zadra i Šibenika, do Salone i dalmatinskih krških polja u njezinu duboku zaleđu³³. Posebno je indikativno to što nije prona-

đen nikakav tipičan avarski način pokapanja, oružje ili konjanička oprema koji su bili karakteristični za taj ratnički svijet, što bi bio valjan dokaz avarske nazočnosti i njihova dužega boravljenja.

Približavanje Slavena i Avara balkanskim područjima, točnije Iliriku i Dalmaciji u drugoj polovini 6. i na početku 7. stoljeća, prikazano je izborom tekstova bizantskih pisaca, suvremenika tih događaja u zbirci *Vizantiski izvori s obilnim komentarima* složenim, naravno, na razini onodobnih, tada usvojenih i prihvaćenih historiografskih spoznaja³⁴. U tim izvorima, što nije nevažno, ne čita se ništa o avarskom naseljavanju zapadnih iliričkih krajeva, točnije Dalmacije, što bi bila pretpostavka Porfirogenetovoj konstataciji o ljudima „...avarским potomcima po kojima se vidi da su Avari“.

Nedostatak pouzdanog izvora, bilo pripovjednoga bilo arheološkoga, pa neprecizno diferenciranje pretpostavljenih „osvajачa-napadača“, nametnuo je historiografiji nekoliko pitanja među kojima i ono što je ovdje u središtu pažnje: kako je *propala Salona*. Nije, naime, svejedno jesu li do nje došli Avari ili Slaveni, ili čak jedni i drugi zajedno. Iz carevih rečenica to se ne može doznati. Može se posrednim putem naslutiti da su to bili Slaveni, jer su njihovi upadi na zapadu Balkana ipak bili nešto češći, dok su sukobi s Avarima intenzivniji u panonskim i istočnim područjima. Ta se neodređenost na neki način očituje i kod Tome Arhidakona koji, kad piše o Salonu, navodi kao osvajače – Gote, a spominje i narod Kureta, što je posljedica nepouzdanosti tradicije i njegovog domišljanja. Dodat ću usput da stari pisci izjednačuju katkad Hune i Avare, što bi nevolju moglo praviti još složenijom kad bi se dosljedno vjerovalo svemu što su oni napisali. Ne bih na sve ovo ni podsjećao kad se i o Avarima i o Slavenima ne bi koji put olako raspravljalo kao o jasno utvrđenim činjenicama i činjenicama u vrijeme *posljednjih dana Salone*. U drugim prilikama, pak, donosili su se zaključci o slavenskim, hrvatskim, gotskim i tko zna kojim i čijim sve seobama i u kojim sve smjerovima kretanja tih doseljenika, pa od toga izvodile

skupiji, Maklinovo brdo u Kašiću, Nin, Podgrađe kod Benkovca, pa Duvno, Babina Brajda kod Pazina) te „spremnici za sol“, izrađeni od jelenjega roga (Ždrijac, Ivoševci, Stranče). Oni mogu biti, zaključuje „...neposredno svjedočanstvo o prisutnosti srednjoazijskoga duhovnog dobra u obzoru rane hrvatske kulture“ (str. 204). Sljedeće Katičićeve komentare i zaključke koji neposredno slijede, prepuštam drugome da ih prihvati ili odbaci.

³¹ H. GRAČANIN, Avari i južna Panonija, *Scrinia Slavonica* 9, 2009, str. 7-56. Zbog obilja faktografije i dragocjenih tablica s popisom arheoloških lokaliteta s nalazima „pripisivima Avarima (nositeljima avarskog identiteta)“ – tako je autor formulirao naslov – i navedene literature o svakome od nabrojanih, valja upozoriti na ovaj dragocjeni rad.

³² *Annales Regni Francorum* ad ann. 796. ...*Heiricus dux Foroiuliensis missis hominibus suis cum Wonomyro Sc-lavo in Pannonias hringum gentis Avarorum... spoliavit...* (Erih, frijulski duks, poslavši svoje ljude s Vojnomirom Slavenom opljačkao je avarski hring...). O tome ratu, o suradnji Franaka i Slavena te o preseljavanju hrvatskih rodova na jug, piše vrlo argumentirano M. ANČIĆ, *Hrvatska u karolinško doba*. U osvjet novoga doba (= *U osvjet*), u: *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela*. (Ur. A. Milošević), Split, 2000, str. 70-103.

³³ O Tarsatici opsežan, činjenicama bogato opskrbljen rad napisali su T. TURKOVIĆ - I. BASIĆ, Kasnoantička i ranosrednjovjekovna Tarsatička Liburnija (*Liburnia Tarsaticensis*) u svjetlu geografskih izvora, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 40, 2013, str. 33-80. U njemu je naznačeno i nekoliko pobočnih pitanja što potiču nova razmišljanja na koja se nadovezuju i ova moja.

³⁴ *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* (= *Viz. Izv. 1*). Tom 1, Beograd, 1955. Sabrani su tekstovi Priska, Prokopija, Menandra, Teofilakta Simokate, Pseudo Mauricija, zatim prigodom raspravljanja o Salonu vrlo zanimljiva *Čuda sv. Dimitrija*, pa Teofana i još nekolicine pisaca koji, pročitani i povezani u svojim informacijama, daju naslutiti smjerove i razmjere, vrijeme, intenzitet slavenskoga zaposjedanja i naseljavanja balkanskih područja, zapadnog Ilirika i dalmatinskoga zaleđa.

bilo po modelima, bilo po ideologemima razne, koji put aktualne prigodne interpretacije³⁵.

b. Novo objašnjenje³⁶

Prijedlog – Primjedbe – Oспорavanja.

Prijedlog

„Provale nepreglednih masa” Avara i Slave-
na bile su dugo vremena u historiografiji jedino
objašnjenje za degradaciju sveukupna života i za
sve nepovoljne događaje u 6., 7. i idućim stoljeći-
ma. Nije se, međutim, na ovom užem istočnojad-
ranskom području uspjelo te „mnogobrojne rušite-
lje” pobliže odrediti kojim arheološkim tragom koji
bi posvjedočio njihov dolazak i naseljavanje. Zato
kad tragova nema valja dopustiti pretpostavku za
koju se zalažem, da se radilo o neveliku broju *pro-
laznika* tek nekim krajevima obale i dalmatinskoga
zaleđa u kojima postoji dokazani neprekinuti život
autohtona stanovništva. Pogotovo život u okolici
gradova Jadera, Tragurija, Salone.

Salona tako nije nastradala, jer su ju odjednom,
u naletu ili poslije opsade osvojili, pa porušili i spa-
lili Avari/Slaveni, već je „umirala” i prije njihova
dolaska u dalmatinsko zaleđe, na rijeku Cetinu,
Porfirogenetov Dunav. U to vrijeme neki njezini
stanovnici – u prvom redu gradska civilna i vjerska
elita – pomalo su napuštali grad nalazeći prikladna
utočišta, nova mjesta sigurnijega stanovanja. Tre-
ba još dodati i ono osobito važno: Salonitanci nisu
odlazili u panici, kako piše Arhiđakon, odlazili su
postupno i *organizirano*! Nema pri tome nikakva
razloga posumnjati u jedan usputni detalj Tomine
priče: onaj o Severu Velikome, o raspodjeli povolj-
nih položaja u carevoj Palači i uspostavi biskupova

³⁵ Oba pojma u smislu odličnog Katičićevog određenja koje je izložio u: Podrijetlo Hrvata kao znanstveni problem, *Scientia Yugoslavica* 16/3-4, 1990, str. 207-216. – Pretiskano u: *Uz početke*, str. 253-266, o historio-
grafskom pristupu na str. 255.

³⁶ U ovom poglavlju izložit ću svoje objašnjenje pos-
ljednjih dana Salone koje sam bio najprije naslutio
u radovima navedenim u bilj. 5, a formulirao u knjizi
o Splitu, u poglavlju koje nosi naslov kao i ova ra-
sprava: „Propast” Salone (str. 137-145), a tijesno je
povezano s onim koje mu prethodi i s onim koje mu
slijedi. Ovdje, koristeći se pojedinim odlomcima, dalje
razrađujem tamo napisano. Ta početna razmišljanja i
prva formulacija *propasti Salone* u knjizi *Sv. Dujam*
bili su poticaj nekim primjedbama i osporavanjima
koje ovdje komentiram, ali isto tako i poticaj da svoje
objašnjenje osnaženo podrobnom analizom pripovjed-
nih izvora i arheoloških (graditeljskih i epigrafskih)
argumenata predočim kao posebnu raspravu.

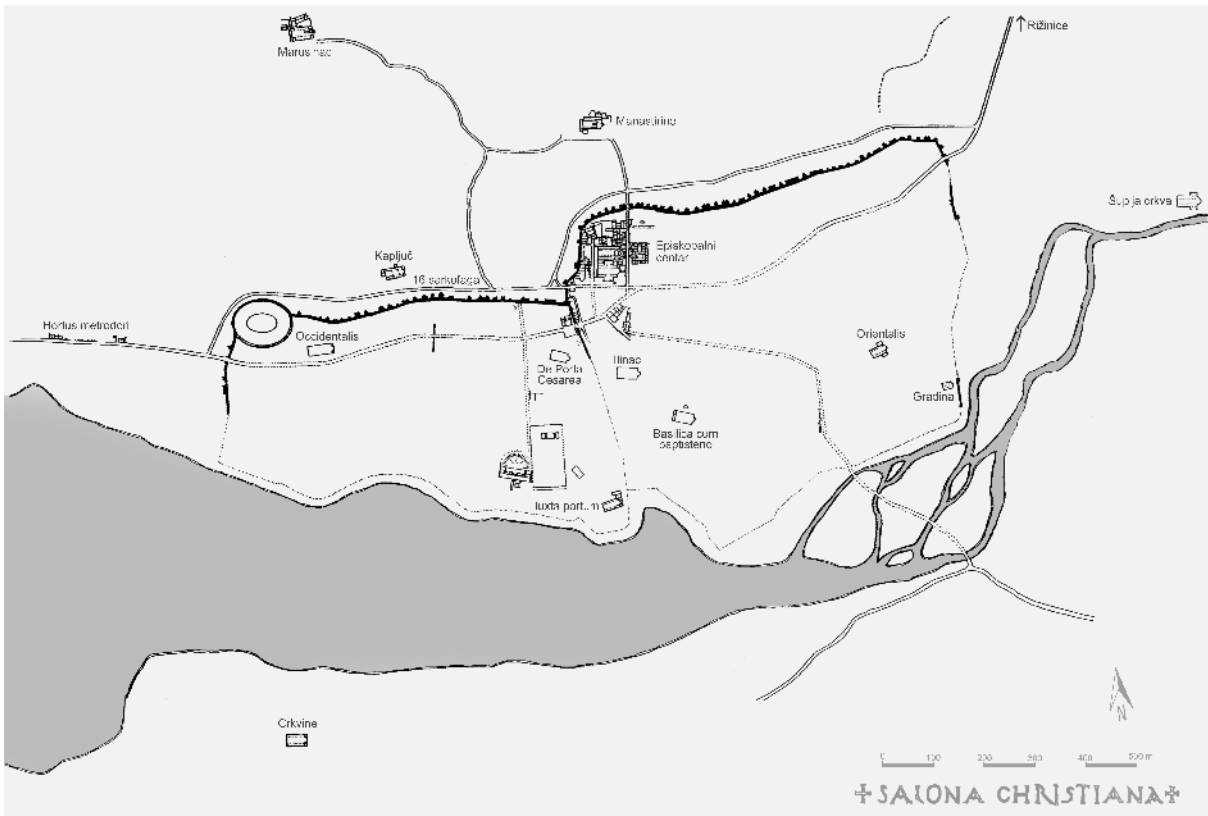
stana u njezinu jugoistočnome dijelu. To, svakako,
upućuje na zaključak da se preselila i crkvena elita,
a time i njezine funkcije, bez obzira kako se i kada
datira djelovanje predvodnika Severa, na prijelazu
stoljećâ ili nešto poslije. Teško je zato i zamisliti da
bi crkveni poglavari potražili spas preselivši se u
Palaču, a u Saloni ostavili relikvije svojih vjerskih
uzora.

Sklanjali su se Salonitanci od opasnosti koja je
njihovu gradu uvelike prijetila, itekako dobro sluti-
la i o kojoj su u grad stizale i vijesti, ali i izbjeglice
iz udaljenih krajeva. Ne bi smjelo biti ikakve dvoj-
be da se u Dalmaciji, u Saloni i u drugim gradovima
uz obalu i, naravno, još više u onima u zaleđu, vrlo
dobro znalo za približavanje Slavena i za pogibelj
koja od njih prijeti. Napuštanje ugroženih gradova,
uostalom, bila je česta, zapravo redovita pojava u
mnogim zapadnim europskim područjima u vrije-
me opasnosti koje su se očekivale, a za takve spo-
znaje ima valjanih vijesti i s Istoka. Tako se na više
mjesta u *Čudima sv. Dimitrija Solunskoga* navodi
kako su stanovnici Soluna bili dobro obaviješteni
o pogibelji koja im prijeti, a približavanje Slavena
pisac *Čuda* navodi kao hagiografske argumente i
prilagođuje ih svojoj priči u kojoj slavi mjesnoga
sveca zaštitnika³⁷. Mnogobrojni Solunjani mora-
li su braniti svoj velegrad – nisu imali kamo oti-
ći. Tada malobrojnima Salonitancima položaj grada
određivao je sudbinu i konkretno ponašanje kad su
spoznali opasnost. Moćna careva Palača i nedaleki
otoci bili su im lako dohvatljivo utočište.

Zato umjesto određivanja neke godine ili deset-
ljeća, nastojim *propast Salone* objasniti na drukčiji
način, pri čemu kakav točan nadnevak nije ni va-
žan, niti u išemu presudan. Ne tražim datum kad se
to dogodilo ili kad se moglo dogoditi, već *propast*
metropole objašnjavam polaganom degradacijom
grada i njegova šireg područja i velikog dijela isto-
čne obale, koja slijedi poslije bizantsko-gotskih
ratova usprkos kratkotrajnom osvježenju potaknu-
tom Justinijanovim nastojanjem za svekolikom ob-
novom države.

Ovim prijedlogom nastojim odgovoriti na pita-
nje koje gotovo stoljeće i pol privlači i znanstveni-
ke i amatere, pa raspravu uputiti u drugome smjeru
koji držim mnogo logičnijim, dobro argumentira-

³⁷ F. BARIŠIĆ, *Čuda Dimitrija Solunskoga kao histo-
rijski izvori* (= *Čuda Dimitrija Solunskoga*). SANU,
Posebna izdanja knj. CCXIX, knj. 2, Beograd: Vizantološki institut, 1953, naprimjer str. 96.

Karta 1.

nim i zato uvjerljivim. Valja pri tome naglasiti da su pričanja cara Konstantina i arhiđakona Tome toliko djelovala na sve kasnije pisce, da se zapravo nije ni pokušalo, a kamoli uspjele, osloboditi onog opisa događaja koji su oni ispričali. Taj, pak, po svojoj prilici ishodi ponajviše iz poetiziranoga mjesnog pamćenja, iz rodoljubnih (gradoljubnih, ako se tako može reći) priča sačuvanih u stoljetnoj predaji i u zapisima splitske Crkve, slikovito kazano u Katičićevim starim zapamćenjima u *vetustiores ecclesiae Spalatensis memoriae*. Ne želim, naravno, ovakvim tumačenjem *propasti Salone* obezvrijediti sve što su ona dvojica starih zapisala, već samo njihove rečenice i njihove priče drukčije upotrijebiti u interpretaciji *posljednjih dana (desetljeća) Salone*.

Primjedbe novom objašnjenju

Moje tumačenje *propasti Salone* nije naišlo na suglasje. Velik broj autora uvažio je konstatacije o kontinuitetu naseljenosti salonitanskog agera u ranom srednjem vijeku, ali ne i zaključke koje sam iz toga poslije izvodio. Neki su tumačenje prihvatili i dopunjali, neki su ga, ostajući uglavnom na standardnom objašnjenju *posljednjih dana Salone*, nastojali dovesti u dvojbu ili sasvim opovrgnuti. Ovdje je, međutim, prilika da osporim osporavanja i poka-

žem kako u tome nisu uspjeli. Osvrnut ću se samo na pisanje dvojice uglednih autora te tako pobliže obrazložiti vlastito tumačenje. Valja naglasiti da povremeni arheološki nalazi, novi historiografski zaključci ili kabinetska domišljanja nalažu reviziju nekoga polaznog prijedloga te uvažavam vrijeme kad je primjedba ili osporavanje bilo napisano. Isto tako uzimam i sebi pravo da svoje mišljenje revidiram, pa i promijenim kad ga mogu novim spoznajama drukčije i povoljnije argumentirati ili obrazložiti.

Posljednjih se salonitanskih dana dotaknuo N. Cambi u *Pogovoru*, opsežnome komentaru svih radova sabranih u knjizi *Antička Salone* kojoj je bio izbornik i urednik³⁸. Na samome svršetku svoga priloga osvrnuo se na rad N. Jakšića koji analizira vijesti cara Konstantina Porfirogeneta o *propasti Salone*³⁹. S obzirom da je Cambi kratko spomenuo i moje tumačenje uz dvije-tri primjedbe, posvetit ću njegovu osvrtu nekoliko rečenica da bih njima bolje objasnio vlastiti prijedlog.

Cambija, kao i mnoge druge autore koji su pisali o *posljednjim danima Salone*, sputavaju po-

³⁸ *Antička Salone*. (Ur. N. Cambi), Split, 1991, str. 445-507.

³⁹ N. JAKŠIĆ, nav. dj. ovdje bilj. 18.

datci Tome i Porfirogeneta, kojima se domišljajanjem pokušava odrediti datum *pada, osvajanja, razaranja Salone*. Cambi vjeruje da 625. godina u kontekstu raznih prijedloga „znatno dobiva na vrijednosti” kao moguće doba *razorenja Salone* (str. 495 gdje zabunom navodi da je spominje Arhidakon, umjesto anonimni sastavljač *Historia Salonitana maior*). No, nastavlja, kako se ni ta godina ne smije uzeti sigurnom, već samo kao okvir. „Čini se – kaže Cambi – vrlo prihvatljivim da Toma približni period uništenja grada nije izmislio već ga je odnekle preuzeo ili jednostavno prepisao”. U završnom dijelu komentara Jakšićeva teksta Cambi mi je, na sasvim primjeren način primijetio, podržavajući u načelu moju misao o postupnome propadanju grada da, možda, nisam dovoljno vodio računa o arheološkim ostacima kojih u Saloni ima i sa samog svršetka 6., pa čak i s početka 7. stoljeća⁴⁰. Navodi natpis salonitanskog nadbiskupa Maksima koji je – pretpostavlja – umro oko 610. godine i vjerojatno njegovu intervenciju na bazilici na Manastirinama. Cambi još spominje i natpise prezbitera Ivana (CIL III, 9572) i opatice Ivane Sirmijke (CIL III, 9551), onaj o kojemu je pisao B. Gabričević⁴¹, a nedavno, kako sam već citirao, I. Basić⁴². No takve labilne datacije ne idu u prilog Cambiju ako želi odrediti datum osvajanja i rušenja grada. Dapače, postojanje arheoloških nalaza iz svršetka 6. i pogotovo iz 7. stoljeća, kojima ću i ovom prilikom posvetiti pažnju, pa ostava novca, koju je opisao I. Marović, kao i ostali Heraklijevi novci iz Salone i novci drugih

bizantskih careva⁴³, a osobito nedavno „otkrivena” pregradnja starokršćanske bazilike uz Jadro, tzv. Šuplje crkve i novac namjerno ugrađen u njezin zid⁴⁴, upravo podržavaju moju pretpostavku o postupnom i samo djelomičnom napuštanju grada. Točnije, o postojanju aktivnog, organiziranog stanovništva na širemu gradskome području na prijelazu 6. u 7. stoljeće i nakon toga, u Heraklijevo i poslije Heraklijevo doba. Ako je netko zakopao novac, očito nije otišao daleko! Slutio je povratak. Ako se, pak, popravlja ili pregrađuje crkva, pa u zid svjesno ulaže novac, to bi trebalo biti neoboriv dokaz da tu živi sređena zajednica u smirenim okolnostima, kojoj je potrebna uređena crkva. U vrlo kratkom izvještaju Gjurašin nije primijetio i istaknuo važnost tog nalaza. Evo što on piše: „U temelju sjevernog bočnog zida starokršćanske bazilike, četiri metra od pročelnog zida crkve, pronađeno je pet zlatnika bizantskih careva: tri veća pripadaju Mauriciju (582. – 602.), a dva manja Foki (602. – 610.), odnosno Herakliju (610. – 641.)”. Građevinske intervencije Salonitanaca dokazuju da je starokršćanska bazilika uz rijeku *Salon*, koja je tada imala drukčiji tok od današnjega, bila u funkciji i polovinom 7. stoljeća; na njoj se nešto pregrađivalo i u zid, u obredne svrhe umetnuo suvremeni carski novac⁴⁵. Zbog čega je došlo do pregradnje nije mo-

⁴³ Usp. I. MAROVIĆ, *O godini razorenja*, str. 61 i d.

⁴⁴ H. GJURAŠIN, Šuplja crkva u Solinu. Arheološka istraživanja 1998. i 2001. godine (= *Šuplja Crkva*), *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 27, 2000 (2003!), str. 83-87. Za taj važan nalaz Cambi nije mogao znati.

⁴⁵ Običaj ugradnje nečega prethodnoga, staroga, ne samo novca, nego i kamenja, zabilježen je više puta: naprimjer, u kasnosrednjovjekovnoj crkvi na groblju u Laktacu, gdje su ugrađena četiri rimska natpisa u četiri ugla crkve. Vidi: S. GUNJAČA, Trogodišnji rad Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 7, 1960, str. 273. Fragmenti sarkofaga – ponovit ću i to ovom prilikom – ugrađeni su i u temelj lijevog ugla lađe i lijevog ugla apsida kasnosrednjovjekovne crkve na Gospinu Otoku u Solinu, sagrađene poslije povlačenja Turaka svršetkom 17. stoljeća, one koju je nacrtao P. Zečević, O tome: Ž. RAPANIĆ - D. JELOVINA, Revizija istraživanja i nova interpretacija arhitektonskog kompleksa na Otoku u Solinu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 70-71, 1968 - 1969, str. 120. Zečevićeve crteže obradio je i povezao s ostacima crkava na Otoku A. DUPLANČIĆ, *Crkve kraljice Jelene*. Split, 1999. O njima je pisao i A. PITEŠA, Arheološka mjesta i spomenici. Gospin otok u Solinu, u: *Starohrvatski Solin*, (ur. E. Marin), Split, 1992, str. 123-130. Ostajem, međutim, i dalje uz tumačenje koje sam objavio zajedno s D. Jelovinom.

⁴⁰ Citira moj rad: Marginalia o „postanku” Dubrovnik, u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području* (Izd. HAD-a 12), (ur. Ž. Rapanić), 1988, str. 39-50, u kojem sam vrlo kratko i sasvim usputno napisao nekoliko riječi i o Saloni, ali ne i *Prilog proučavanju kontinuiteta* (iako ga navodi u popisu literature), niti nekoliko rečenica o tome u knjizi *Predromaničko doba u Dalmaciji*, npr. str. 60, 72 itd., gdje usputno iznosim svoje mišljenje o *propasti* – konkretno o napuštanju Salone. O tome sam pisao u dvama posljednjim nastavcima feljtona u dnevniku *Slobodna Dalmacija* u siječnju 1990. godine, povodom pripremane proslave 1700. obljetnice Splita i u feljtonu *Četiri nastavka o Splitskoj crkvi*, objavljenome također u dnevniku *Slobodna Dalmacija* u travnju 1990. godine, u kojima opširnije iznosim svoje tumačenje propadanja Salone i preseljenja tamošnje Crkve u novo sjedište. Sve to upotpunjava predloženo objašnjenje Tomnog pitanja *qualiter capta vel eversa est*.

⁴¹ B. GABRIČEVIĆ, Question de la datation du sarcophage de l'abbesse Jeanne, *Disputationes Salonitanae* 1, (ur. Ž. Rapanić), 1970, Split, 1975, str. 96-101.

⁴² I. BASIĆ, CIL III, 9551, ovdje bilj. 22.

guće doznati, slično kao što je nepoznat razlog onim radovima koji su svrstani pod pojam *Notkirche*. Starokršćanska bazilika bila je još dugo poslije „na suhome“, u dobru stanju i važna u repertoaru salonitanskih crkava što svjedoče nove pregradnje i krunjenje Zvonimira u 11. stoljeću.

Cambi prihvaća da salonitanski nadbiskup Maksim, a možda još koji poslije njega – naprimjer Teodor (M. Ivanišević ga ne uvrštava u svoj popis povijesno potvrđenih biskupa, spominje ga samo u uvodnome abstraktu⁴⁶) – nisu morali stolovati u Saloni da bi se popravljala crkva na Manastirinama ili – dodat ću – pregrađivala bazilika uz Jadro u Šupljoj crkvi u Heraklijevo doba. Kad, međutim, zaključuje: „Dakle, Salona živi usprkos degradiranju života, čak se rade i arhitektonski zahvati na građevinama koje su izvan perimetra zidina (što nije nevažno).” Tom rečenicom upravo potvrđuje moju misao i prihvaća je! Ne suprotstavlja se, kako bi se činilo iz one blage opaske koju je uputio! Sljedeća, pak, rečenica: „Ali, u jednom trenutku (kurziv Ž. R.) ti rijetki tragovi života ipak se prekidaju i ponovno javljaju tek u 9. stoljeću” i malo dalje: „život se *nasilno prekida*“ (str. 496) ne bi mi išla u prilog kad bi Cambi mogao pokazati ili barem naslutiti kad se zbilo taj prekid, tko ga je i što ga je uvjetovalo ako to nisu Slaveni/Avari za koje se vjerovalo da su provalili do Salone u prvim desetljećima 7. stoljeća! Kako to zasad ne može nitko, ostaje samo zaključiti da je riječ o procesu degradacije, pa i odumiranja ugledne metropole koja prestaje biti gradom, ali na njezinu mnogo većemu nekadašnjem području (ne samo u ageru) i dalje žive starosjedoci koji vode brigu o svojim crkvama. Prekida do „poslije Heraklijeva doba” nije bilo, a da se dogodio tijekom druge polovine 7. stoljeća nema razloga pretpostaviti.

Ostaje, međutim, neobjašnjeno, nimalo nevažno pitanje koje postavljam tražeći nekakav odgovor: kako u Salonu dospijeva Heraklijev novac, kojim putem i zašto? Povezati ga s opatom Martinom i papinim novcem kojim tobože otkupljuje zarobljene, nije moguće: otkriveni novac (bio to klasični depo, bio slučajno zatrpan ili namjerno ugrađen u zid crkve) nalazio se u posjedu autohtonaca, a ne doseljenika Slavena kojima bi ga opat dao da je od njih u Saloni otkupljivao zarobljene. O „otkupljivanju” starosjedilaca s ponešto male sumnje u ono što ta vijest donosi, pisali su i Marović i Jakšić. O Martinu opatu, pak, bit će ovdje još riječi.

⁴⁶ M. IVANIŠEVIĆ, *Salonitanski biskupi*, str. 223.

Sve ostalo do svršetka odlomka Cambi je napisao isto što i ja u citiranom radu o kontinuitetu i nekima poslije, pa tu nema nikakvih nesuglasja⁴⁷. Šteta je što u njegovu tekstu nedostaje bilješka 309 po kojoj bi se moglo znati na što se poziva kad spominje sedisvakanciju. Poznato je, međutim, da je u zapadnim europskim, franačkim i u sjevernim talijanskim, langobardskim područjima, kojima su zavladao germanski doseljenici znatan broj biskupija bio duže vrijeme bez crkvenoga poglavara. Oružani sukobi, bijeg klera, znatno smanjeni broj stanovnika, a zatim i mnoštvo doseljenika koji još nisu prihvatili kršćansku vjeroispovijest u suživotu sa starosjediocima, nisu omogućavali standardno ustrojstvo crkvene hijerarhije⁴⁸. Biskupije su redovito bile uspostavljene u naseljenim i relativno bogatim krajevima gdje su i same imale katkad znatne posjede. Takvih je na ugroženim područjima u kriznim razdobljima bilo sve manje, a jedan je očit primjer i onaj salonitanski. I u toj činjenici, u nedostatku ljudi, vjernika, pa odgovarajućih uređenih posjeda i s njima u vezi manjak obrađivača zemlje (seljaka, stočara), valja protumačiti ono pretpostavljeno kasno obnavljanje biskupije, tj. „salonitansku” sedisvakanciju. Tek rano merovinško, a još više karolinško doba (poslužiti ću se prigodno ovim stilskim i povijesnim odrednicama) uređuje oblike posjedovanja, način obrađivanja, obveze korisnika i posjednika itd. poput klasičnog *mansusa* koji vezuje seljaka uz zemlju i na svjetovnim i na crkvenim posjedima. O tome – kad je riječ o hrvatskim krajevima – vrlo je malo poznato, a gotovo ništa objašnjeno. Novi, vrlo informativan i sadržajem sveobuhvatan je rad Florence S. Fabijanec koji obuhvaća na takoreći leksikonski način mnoge teme iz poljoprivrede, oblika posjeda, ribarstva, novčarstva, obrta itd.⁴⁹, koji može biti vrlo koristan

⁴⁷ Na svršetku prvoga odlomka na str. 494 potkrala se Cambiju netočnost kad je komentirao Jakšića jer piše: „... (Jakšić, dodao Ž. R.) nije analizirao poglavlja cara pisca”. Jakšić je upravo to opširno uradio, to je bit njegova rada!

⁴⁸ O tome su pisali nebrojeni autori u različitim prilikama. Spomenut ću samo one „klasične“, naprimjer J. Le Goffa, M. Blocha, G. Dubyja koji su to doticali u svojim sinteznim radovima upozoravajući na učestalost, općenitost i važnost te pojave – sedisvakancije – u širem europskom društvenome kontekstu. Takva postupanja u jadranskim i iliričkim krajevima sasvim su logična.

⁴⁹ F. S. FABIJANEC, *Gospodarstvo*, u: *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem*

poticaj podrobnoj obradi ovih tema. Godine pa i desetljeća bez biskupove nazočnosti, međutim, nisu nigdje značile prekid kršćanske tradicije pa tako ni u užemu salonitanskome kraju. Ona je i tu, i u čitavu jadranskom području posvjedočena na mnogo načina: toponimima, sanktoremima, građevinama, natpisima u crkvama i epitafima, pa je i to važan dokaz neprekinuta života.

Osporavanja

R. Katičić ne prihvaća moje tumačenje *propasti Salone* i zamjera mi na takvu objašnjenju⁵⁰. Ne prihvaća najprije pretpostavku da su stanovnici postupno napuštali grad pred opasnošću koja mu je prijetila, a zatim i sve sljedeće zaključke koje iz toga izvlačim. Na njegove primjedbe kratko sam se osvrnuo već u radu o biskupima Ivanu i Donatu⁵¹, a ovdje ću to učiniti nešto opširnije, jer tako podupirem svoje pretpostavke i ojačavam tvrdnje koje su predmet ovog rada.

Prepričavajući ono poznato, uglavnom prihvaćeno objašnjenje *posljednjih dana Salone*, Katičić napominje kako ga se u novije doba počelo osporavati pa spominje najprije rad I. Nikolajević, zatim nekoliko mojih, a kao osobita zastupnika toga novog, drukčijeg pogleda, navodi I. Goldsteina, iako je on, Goldstein, moje prijedloge uglavnom razradio i obogatio, što i sâm konkretno navodi⁵². Dodaje Katičić zatim jedan općeniti, gotovo literarni osvrt, a manje historiografski određen, na razna tumačenja *propasti* kojemu ne treba komentara (str. 440). Slijedi primjedba upućena Goldsteinu, a onda i meni,

vijeku (oko 550. - oko 1150.) (= *Nova zraka*). (Ur. Z. Nikolić Jakus), Zagreb, 2015, str. 133-157.

⁵⁰ R. KATIČIĆ, „Ecclesia Salonitana” u svojem novom sjedištu do X. stoljeća, u: *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*. Zbornik međunarodnog znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma, Split, 14. - 15. svibnja 2004. (= *Ecclesia Salonitana*). (Ur. J. Dukić, S. Kovačić, E. Višić Ljubić), Split, 2008, str. 435-451.

⁵¹ Ž. RAPANIĆ, Ivan, biskup splitski i Donat, biskup zadarski i njihovo ravenatsko ishodište (= *Ivan i Donat*), u: *Prelogova baština danas*. Priopćenja sa znanstvenoga skupa u povodu devedesete obljetnice rođenja Milana Preloga: Dubrovnik, 27. - 29. 11. 2009., (Ur. K. Horvat Levaj), Zagreb, 2013 (!), str. 224-249. O Katičiću na str. 247, bilj. 73. U tom sam radu korigirao neka svoja prethodna mišljenja o nadbiskupu Ivanu iz Ravenne izloživši nova, do kojih sam došao tijekom duga vremena i novih vlastitih i tuđih arheoloških i historiografskih spoznaja.

⁵² I. GOLDSTEIN, *Bizant na Jadranu*, str. 85 i dalje.

koja se odnosi na prijenos relikvija iz Salone u *Spalatum*. Katičić drži da su Salonitanci relikvijama mogli braniti svoj grad (slično kao i Solunjani!) i da ih nisu, kako predlažem, već prije pretpostavljenog napada na grad, napuštajući ga, ponijeli sa sobom u novo sjedište. Neumjesno, a zaista začuđujuće, uspoređuje ih s ravnateljima današnjih muzeja koji sklanjaju vrijednosti kad zaprijeti nekakva opasnost (str. 441). Nisu Salonitanci, dakle, bili kao današnji muzealci! Neprimjerena je i usporedba Salone sa Solunom, pri čemu u takvoj usporedbi ne uzima u obzir i onu bitnu razliku koju višekrat ističem: razliku između *solunskih* i *salonitanskih* Slavena. I to razliku u broju, načinu nastupanja i cilju jednih, odnosno drugih, te, naravno, i razliku između značaja i značenja Salone i Soluna za Carstvo onoga doba. Usporedba je posve neprihvatljiva. Valja još naglasiti i bitno različite razloge u pisanju splitskog kroničara Tome, odnosno hagiografa, pisca *Čuda Dimitrija Solunskog*; dvojice autora koji pišu sasvim različite tekstove. Prvi povijest gradova Salone i njezina nasljednika, srednjovjekovnoga *Spalatum*, a drugi životopis sirmijskog mučenika i zaštitnika Soluna.

Ovom prilikom podsjetit ću opet na dva primjera prijenosa relikvija iz ugroženih mjesta, koje sam već spomenuo u knjizi o Splitu. Tako je, poput Salonitanaca, uradio akvilejski metropolit Paulin kad se pred Langobardima preselio (pobjegao) na otok Grado (*ad Gradus insulam confugit*) ponijevši sa sobom svo blago svoje Crkve⁵³. Običaj da bjegunci sa sobom odnose relikvije svojih gradskih mučenika navodi i Rudolf Skolastik pripovijedajući život Rabana Maura⁵⁴. Između ostaloga, opisuje primjer građana Siscije koji su u vrijeme provale „barbara” u Panoniju, ponijeli sa sobom relikvije sv. Kvirina, pobjegli u Rim i tamo ga, na „trećoj milji izvan Grada”, na *Via Appia*, sahranili u crkvi sv. Petra i Pavla. Drugi, rimski dio Skolastikove priče dojmjljiva je hagiografska slika, ali prvi je vrlo vjerojatno točan, jer nema razloga da bude izmišljen. Zanimljivo je, međutim, da Katičić dopušta mogućnost da je iz Salone u Split prenesen nadbiskupski arhiv, pa diptisi u kojima bi Toma našao, uz ostalo, i dopisivanje Grgura Velikoga sa salonitanskim prelatima i odatle ponešto prenio u svoju *Salonitansku povijest*, ali

⁵³ PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* (= *Hist. Lang.*). Lib. II, cap. X.

⁵⁴ RODOLPHUS SCHOLASTICUS, *Vita Rabani Mauri*. *Pat. Lat.*, vol. CVII, col. 57.

ne i relikvije lokalnih mučenika⁵⁵! Salonitanci bi, dakle, dali prednost arhivu metropolitanske Crkve, a zapostavili svece na kojima su temeljili ugled i primat svoje Crkve i svojega grada! Tako je i s ostalim Katičićevim primjedbama. Nažalost, moram se braniti, pa objašnjavati i ono što ne bi trebalo!

Nadalje, kaže Katičić, kad bi bilo onako kako predlažem, civilne se vlasti ne bi premjestile u *Jader*, a u *Spalatumu* ostala „metropolitanska vlast crkvenog sjedišta“. Kad sam napisao „civilne i crkvene vlasti“, dobronamjieran čitatelj (ili kritičar), svakako, zna da pomišljam na gradske, salonitanske magistrature, naprimjer, na onoga *rector inutilis* kako ga naziva Toma, bez obzira na konkretno značenje tog pojma u to doba. Tada neke druge, naprimjer provincijske uprave, u Saloni nije bilo, niti je moglo biti. Prokonzuli koji se spominju svršetkom 6. stoljeća, poput Marcelina, samo su figure bez stvarne moći; nisu parnjaci Jobinovi, koji pobjeđuje Slavene u Istri, jer vodi carsku vojsku kojom ih pobjeđuje. U Saloni takvoga vojnog predstavnika nema, jer na Cetinu polaze stražariti mjesne milicije, a ne carska vojska koja je u Istri tada bila podložna ravenskome egzarhu, pa se mogla suprotstaviti slavenskim došljacima. Što se, pak, tiče „početaka“ splitske Crkve, na Katičićevo sam pitanje odgovorio u radu o biskupima Ivanu i Donatu⁵⁶.

Na istome mjestu nastojao sam objasniti zašto se i kako carska vlast poslije gotovo dva stoljeća konfigurira u Zadru⁵⁷. Tadašnji *Jader*, naime, opsto-

ji, traje na neugroženu kontinuitetu grada i njegova stanovništva, a time i gradske Crkve, pa svršetkom 8. stoljeća djeluje kao posve organizirana zajednica. Dodati ću još da je svršetkom 6. i početkom 7. stoljeća prva briga salonitanskih vlasti bila spašavanje od slavenskih doseljenika koji su se približili gradu, došli do rijeke Cetine. Organizacija neke vojne ili administrativne ekspoziture na istočnoj obali Jadrana bila je carskoj središnjoj vlasti ipak sporedna, nimalo aktualna. Ona se u ovim krajevima ponovno angažira i formalno definira tek *poslije* langobardskoga osvajanja Ravenne, odnosno dolaska Franaka u sjevernu Italiju, dokidanjem langobardskog kraljevstva 774. godine i osvajanjem Istre 788. godine. Tada ugroženi politički interesi navode Carstvo da pokaže znatnije zanimanje za istočnu obalu na koju tada, na prijelazu stoljeća, točnije u njezino neposredno zaleđe dolaze Hrvati. Došli smo tako i do konfiguriranja *zadarskoga dukata* i hrvatske političke tvorevine u zaleđu obale, suprotstavljanja dvaju Carstava na Jadranu, pa Aachenskoga mira, sukoba u zaleđu *Jadera*, pregovora i pomirenja u kojima sudjeluju franačka i bizantska diplomacija.

Izbjegli, pak, Salonitanci – ne bismo smjeli zaboraviti ni činjenicu da ih tada u gradu nije moglo biti mnogo – zatražili su od konstantinopolskih careva dopuštenje da borave u Palači, na državnom posjedu gdje su bili dovoljno sigurni, ne pomišljajući na još koji bijeg ili na povratak u svoj grad. Nije nimalo točno da se na povratak nisu usudili zbog tobožnje moćne vlasti doseljenika, kako rado pomišlja Katičić, a još odlučnije i neutemeljenije Margetić, niti je Slavene na mirno ponašanje i uspostavu suživota prisilila carska *iussio* pristigla iz Konstantinopola. Salonitanci su, neki u Palači, a neki na otocima, našli prikladno utočište, pa se nisu željeli priključiti onim sugrađanima koji su ostali na svome, a Slavena – o tome će biti riječi – u salonitanskome kraju nije ni bilo. Na takav zaključak, koji je u suprotnosti s dosadašnjima što su se temeljili samo na pisanju Arhiđakona, navodi činjenica da nema n i k a k v a traga, materijalna dokaza o Slavenima u salonitanskome ageru!

Kad se svojedobno (u drukčijoj prigodi i kontekstu) Katičić bio osvrnuo na opći nedostatak arheoloških nalaza iz 7. i 8. stoljeća, sasvim je točno zaključio da se i u tim stoljećima „...sigurno kuhalo i pokapalo, pa mora biti ostataka grobova i lonaca iz toga doba, pa ih se do sada ili nije znalo tražiti, te se nisu nalazili, ili se jesu nalazili, ali se nisu znali ispravno

⁵⁵ R. KATIČIĆ, Kontinuitet pisane predaje od Salone do Splita, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 32 (*Prijatelj* zbornik 1), 1992, str. 157-164. Dopušta i mogućnost da su Salonitanci donijeli u Palaču i glasoviti *Evangeliarium Spalatense* koji je u maštovitim, dakako, sasvim nerealnim pučkim domišljanjima, bio pronađen u grobu svetoga Dujma, položen na njegovim prsima kako piše u: De quarta translatione s. Domnii, u: *Legende i kronike* (= *Legende i kronike*), (ur. V. Gligo, H. Morović), Split, 1977; staročakavski tekst na str. 35, latinski na str. 55. Rukopis iz 16. stoljeća (čuva se u Biblioteci franjevačkog samostana u Dubrovniku) sadrži *Štenja života i muke blaženoga i sfetoga Dujma arkebiskupa solinskoga, Štenja života i muke blaženoga Staša mučenika*, oba u tri odvojena „štenja“ ili „lekcijuna“, te u ovoj prigodi osobito zanimljivo *Štenje*, odnosno *Quarta translatio* o prijenosu relikvija iz *Salone* u *Spalatum*. Latinski tekstovi su iz Farlatijeva *Illyricum sacrum*, T. I, str. 471-473.

⁵⁶ Ž. RAPANIĆ, *Ivan i Donat*, poglavlje: *Pretpostavka*, str. 237 i d.

⁵⁷ Ž. RAPANIĆ, *Ivan i Donat*, poglavlje: *Povijesni okvir*, str. 228.

vremenski uvrstiti⁵⁸. Ako je na području Salone i u susjedstvu *Spalatum*, Palače, bila velika i moćna zajednica doseljenika (Slavena – Avara), vrijedio bi prvi dio njegove konstatacije i u konkretnoj salonitanskoj prigodi (i ti su Slaveni nedvojbeno kuhali, jeli i umirali!); drugi dio ne. Na ovom solinsko-splitskom i mnogim susjednim srednjodalmatinskim područjima, sve do Šibenika i Zadra te duboko u zaleđe, dovoljno se istraživalo, *znalo ispravno vremenski uvrstiti*, no ni slavenskih, niti avarskih grobova i lonaca nije pronađeno. Zaključio bih po tome da na tome području njihovih „korisnika“ koji su kuhali, jeli i umirali – nije ni bilo. Uostalom A. Milošević je u sinjskome kraju pronašao mnogo uvjerljivih ostataka, ne samo tragova autohtonoga stanovništva, a nimalo nekog doseljenoga.

Katičić mi je usput uputio, poučavajući me onome što, svakako, znam, i nekoliko strogih „profesorskih“ primjedbi⁵⁹. Razlog je tome njegovu „špotanju“ po svoj prilici na meni, jer sam više puta pisao „o problemu“, ali – eto – nedovoljno jasno da bi se razumjelo moje tumačenje. Katičić se, naime, i na drugim mjestima, pišući o *posljednjim danima Salone*, zalaže za datum napada, rušenja, devastaciju grada i za slavensko osvajanje Salone borbom i bitkom pa, kao i ostali koji to traže, ne stiže do željenog odgovora⁶⁰. Ja odavna pišem, ipak dovoljno jasno, nešto posve suprotno!

⁵⁸ R. KATIČIĆ, *Podrijetlo Hrvata, Uz početke*, str. 265, slično u: I. Mužić o podrijetlu Hrvata, *Uz početke*, str. 217.

⁵⁹ Poučava me, naprimjer (*Ecclesia Salonitana*, bilj. 28), da sudjelovanje dalmatinskih biskupa na koncilu u Niceji, 787. godine, nije obradio (protumačio) on (Katičić), već da je to otkrio i tumačenje predložio J. Darrouzès. Dodat ću kako to vrlo dobro znam, pa toj zaista neprimjerenom primjedbi izrečenoj „s visoka“, ako je potrebno, mogu priložiti dopisivanje s J. Darrouzèsom i separat o biskupima koji mi je svojedobno poklonio kad smo se o tome dopisivali. Još ću usputno dometnuti – a to nije u vezi s Katičićevom primjedbom o biskupima, već s mojim interpretiranjem ličnosti Ravenjanina i natpisa na njegovu sarkofagu o čemu sam više puta pisao – kako, valjda, imam pravo na svoje mišljenje, pretpostavku, pa čak i tvrdnju poslije nekoliko desetljeća (!) i promijeniti, pa na neku staru dvojbu drukčije odgovoriti oslanjajući se na nove spoznaje, kako vlastite, tako i aktualne historiografije. To radim s ponosom, a ne „...s duboko usađenim otporom...“ (str. 444, bilj. 28).

⁶⁰ Iznenađuje, naprimjer, između mnogih sličnih konstatacija ona o Avarima „...koji su sa svojom pomoćnom (kurziv Ž. R.) slavenskom vojskom osvojili Dalmaciju i razorili Salonu“ (*Litterarum studia*, str. 165); ili ova:

Katičić kao i L. Margetić⁶¹, raspravljajući o Salonitancima i Spalatinima, pretpostavlja da je u prvoj polovini 7. stoljeća u okolici Salone i *Spalatum* djelovala neka znatna i moćna vlast doseljenika. Bili bi to, vjerojatno, oni prvi Slaveni/Avari koji su, po pričanju Porfirogeneta, a poslije i Tome (kod njega su to Goti, pa Kureti), prodrli preko Dunava tj. Cetine, prevarili straže u Klisu, osvojili i razorili Salonu i tu se naselili. Njima bi – koji su navodno postali carski *federati* u vrijeme Heraklija – zajedno s reskriptom Splićanima, po istome poslanstvu iz Konstantinopola bila upućena *iussio dominorum principum* kojom se nalaže da Salonitancima ne uništavaju nasade oko Palače i da ih ničim ne ugrožavaju. Toma, naime, u *glavi 10.* piše da su se Salonitanci vratili s otoka, jer se stanje smirilo te su oko Palače posadili i uredili vrtove. Slaveni su za to *č u l i (audierunt, Ž. R.!)* i počeli ih uništavati. Salonitanci su se tada požalili Carstvu, a carevi su rušiteljima poslali *iussio dominorum principum*. Oni su zapovijed poslušali, pa je zavladao mir. Počeli su sa Salonitancima *paulatim conversari et comertiorum negocia exercere*, čak sklapati brakove *connubia iungere!* Potrebna bi bila zavidna historiografska akrobatika da bi se Tomine riječi složile u imalo prihvatljiv, imalo moguć realan kontekst. Dodat ću samo dvije-tri primjedbe. Ako su doseljenici bili federati, zašto bi zbog malo povrća kršili važan sporazum. Ako ga, pak, krše znači da su se odmetnuli i ne uvažavaju uspostavljeno mirno stanje zbog kojeg su se izbjegli Salonitanci mogli vratiti, tj. useliti u Palaču i posaditi vrtove. Ako više nisu federati, kako bi im Carstvo moglo išta narediti ili ih na nešto upozoriti ili s njima dogovoriti. Samo silom.

„...tragovi slavenskoga zauzeća raspoznaju se upravo na nekadašnjem salonitanskom gradskom području“. Koji bi to tragovi bili, nije mi dostupno znati. Slavenska vojna moć – kaže dalje „...sprečavala je svaku, pa i najskromniju, obnovu.“ (str. 167, bilj. 578) Koja bi to bila moć Slavena? Je li to ona Margetićeva koja, piše ovaj, nije dopustila salonitanskom biskupu da iz *Spalatum* otputuje na sabor u Rim – „...vođe tih sklavinija zabranili su im putovanje u Rim“ (L. MARGETIĆ, *Etnogeneza Hrvata i Slavena*. Split, 2007, str. 78, odnosno isto na str. 93, a prije toga još na nekoliko mjesta). Sličnih je zaključaka, pa i tvrdnji još u poglavlju *Hrvati u Dalmaciji* Katičićeve knjige.

⁶¹ L. MARGETIĆ, Vidljive i manje vidljive poruke Tomine *Historia Salonitana* (= *Vidljive i manje vidljive poruke*), u: *Toma Arhidakon i njegovo doba*. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25. - 27. rujna 2000. u Splitu (= *Toma i njegovo doba*), (ur. M. Matijević Sokol, O. Perić), Split, 2004, na više mjesta.

No pitam još: što bi Carstvo poduzelo, koje bi sankcije pokrenulo da zaštiti Salonitance u Palači, ako bi tako moćni Slaveni nastavili s krađom povrća i uništavanjem vrtova? Na koji način bi ih kaznili za prekršenu *iussio*? Bi li to uradili oni *salonitani iuvenes* koji napadaju slavenske brodove (!) i ne dopuštaju im ploviti i trgovati? Ne krše li tako i oni, Salonitanci, napadajući slavenske pomorce uspostavljeni mir? Na taj, pak, Tomin nelogični i besmisleni opis (cap. VIII.) valja se upitati: kamo bi oni, nedavno doseljeni Slaveni plovili i trgovali, i kako su tijekom samo nekoliko godina stekli pomorske vještine? Na to je veći mudri Bulić odgovorio komentirajući onu priču Langobarda Pavla Đakona o slavenskom ratovanju pod Sipantom, no mnogi ga nisu pročitali, izbjeglo im je ono što je napisao prije sto godina⁶². Opet don Frane može biti pravi primjer ozbiljna razmišljanja! U Tominu, dakle, priču ni u ovome detalju nije moguće povjerovati, bez obzira na briljantnu Katičićevu filološku elaboraciju Arhiđakonova teksta i carske *iussio*⁶³.

Na kraju primjedbi koje mi je uputio, sumnjajući u prijelaz i preseljenje gradskih ingerencija Salone u Palaču, Katičić piše da bi, da je zaista bilo onako, kako pretpostavljam, umjesto imena *Spalatum*, novi grad Salonitanci i dalje zvali svojim starim imenom – *Salona*! Zadržao bi, dakle, novi grad svoje staro ime. Tu zaista apsurdnu pretpostavku teško je i pročitati, a kamoli komentirati. Toponimi ili urbonimi *Spalatum*, *Spaletum* ili *Aspalathos* postoje, zabilježeni su, odavna, nekoliko stoljeća prije preseljenja Salonitanaca u Palaču – to, vjerujem, Katičić dobro zna – pa je zaista nezamislivo da bi se dolaskom Salonitanaca ime naselja moglo promijeniti⁶⁴.

⁶² F. BULIĆ, *Sull' anno*, str. 268 i d. "...non si può ammettere, che in soli due anni gli Slavi, soggetti e tributari degli Avari, avrebbero potuto scuotere il giogo di questi, rendersi indipendenti, mettere in assetto le proprie faccende e pensare a conquiste, fabbricare navi ed in tale numero, a poter passare l'Adriatico e porre assedio a Siponto" (str. 274). – Prijevod: *O godini*, str. 296.

⁶³ R. KATIČIĆ, *Vetustiores ecclesiae Spalatensis memoriae, Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 17, 1987, str. 17-51. Pretiskano u: *Uz početke*, str. 99-130.

⁶⁴ Najnovije o tome pisao je I. BASIĆ, *Spalatum - ager Salonitanus*. Prilog tumačenju pravno-posjedovnoga položaja priobalja Splitskoga poluotoka u preddiolekcijanskome razdoblju, *Povijesni prilozi* 21, 2012, str. 9. Basić potanko objašnjava – vrlo uvjerljivo – toponim *Spalatum*. Ime je nastalo, piše on, neovisno o carevoj Palači, a etimološki je povezano uz vrijeme prve podjele poluotoka kolonistima kada je premjeren i podijeljen u centurije (*praedium palatum* – *Palatum*

Kad su pisali o Tomi i jedan i drugi, i Margetić i Katičić, znali su za neke moje radove, kao i za Jakšićeve i Marovićeve o *posljednjim danima Salone*, jer su tiskani prije njihovih, pa prema tome i za vrlo važne zaključke o „doseljavanju Slavena“⁶⁵. Mogli su zbog istog razloga znati i za nekoliko važnih radova A. Miloševića o *Cetinskome limesu*, o Cetinska krajina (Karta 2)⁶⁶. Katičić je znao moje obrazloženje *propasti Salone* iz knjige o Splitu, a o tome smo jednom zgodom i poduže, prijateljski razgovarali ispred palače Milesi u Splitu. Stoga mi je posve nerazumljiv njegov tako oštar stav izložen u crkvenome zborniku. Ne bih nagađao zašto je tako postupio.

3. *Fuitne Salona eversa vel capta?*

Budući da me primjedbe i osporavanje nisu pokolebali da ustrajem u svojem objašnjenju *propasti Salone*, produžit ću istim putem te raspravu nastaviti navođenjem i komentiranjem najprije pisanih, pripovjednih izvora, zatim arheoloških te na kraju prikazom općih prilika na području zapadnoga Ilirika i Dalmacije, točnije salonitanskog područja, koje su dovele do *propasti Salone*.

a. Priče izvora

Malobrojni su, a dobro poznati i mnogo puta komentirani pripovjedni izvori o Saloni i salonitanskom području u kasnoantičko doba i na samome početku srednjega vijeka, izvori koji donose vijesti o njezinim *posljednjim danima*. Složio sam ih približno prema kronološkom slijedu događaja koji se u njima opisuju, a ne po kronološkom slijedu autora koji su ih sastavili ili zabilježili. To su:

Gotski rat Prokopija iz Cezareje

Historia Salonitana maior

Pisma pape Grgura Velikoga

– *Spalatum*). Poslije toga pisao je Basić o urbonimu u radu: Najstariji urbonimi kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog Splita: *Aspalathos*, *Spalatum* i Jeronimov *Palatium villae* u svjetlu povijesnih izvora, u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić*. Zbornik povodom osamdesetog rođendana (= *Munuscula*), (ur. M. Jurković, A. Milošević), Zagreb - Motovun - Split, 2012, str. 115-155.

⁶⁵ Ovdje navedeni u bilj. 18 i 19.

⁶⁶ A. MILOŠEVIĆ, Die spätantike territoriale und kulturelle Kontinuität in der frühmittelalterlichen Cetinagegend (= *Die Kontinuität*), *Hortus artium medievalium* 1, 1995, str. 169-175. – A. MILOŠEVIĆ, *Sinj i Cetina u starohrvatsko doba*. Split, 1996, str. 18, s kartom na kojoj je naznačen *Cetinski limes*.

Historia Salontanorum pontificum

Tome Arhidakona

De administrando imperio

cara Konstantina Porfirogeneta

Liber pontificalis

Žića svetih Dujma i Staša

Tekstove u kojima je riječ o Dalmaciji u kasnoantičko, starokršćansko doba sabrao je M. Ivanišević u katalogu-monografiji *Salona Christiana* i popratio osnovnim podatcima o svakome od njih. Ivanišević je napisao prikladan *Uvod*, donio bogat izbor literature i naznačio izdanja iz kojih je preuzeo pojedini tekst⁶⁷. Izvore, pak, koji pripovijedaju o nešto kasnijem razdoblju, o ranome srednjem vijeku, Ivanišević je sabrao i obradio na sličan način, u sličnoj publikaciji *Starohrvatski Solin*⁶⁸. Njegovo me vrlo korisnom i savjesno obavljenu poslu treba zahvaliti svaki povjesničar koji se namjerava koristiti tim pripovjednim izvorima: korektno su preneseni i komentirani, a lako dostupni, svi na dohvat ruke.

Za ovu raspravu izabrao sam sedam izvora. To su: (1) *Gotski rat* Prokopija iz Cezareje⁶⁹ (oko 500. – oko 565.) koji pišući o toj vojni, u prvoj knjizi spominje i ratovanje oko Salone. (2) *Historia Salonitana maior*, djelo anonimnoga pisca, nastalo po svoj prilici u 16. stoljeću⁷⁰, u kojemu se, uz odlomke vrlo slične pisanju arhidakona Tome, opisuje i događaji u salonitanskoj Crkvi u prvoj polovini 6. stoljeća, u vrijeme nadbiskupa Honorija (oko 520. – oko 550.). (3) *Pisma pape Grgura I. Velikoga* (590. – 604.) koja je svršetkom stoljeća uputio salonitanskim nadbiskupima, crkvenim i svjetovnim uglednicima iliričkih krajeva, sadrže vrijedne podatke o tadašnjim Salonitancima i društvenim prilikama u jadranskim obalnim krajevima⁷¹. Razni događaji u

Saloni i oko nje, od svršetka 6. stoljeća do doseljenja Slavena, opisani su u (4) *Historia Salonitana* splitskog arhidakona Tome (1200. – 1268.)⁷² i u (5) *De administrando imperio*, političko-didaktičkom tekstu koji se pripisuje bizantskome caru Konstantinu Porfirogenetu (913. – 959.) i obično navodi pod njegovim imenom⁷³. Obojica opisuju slične pojedinosti, a u svojim kompilacijama obuhvaćaju mnogo veći raspon vremena od onoga koji je predmet ovog rada. Koristim se vijestima koje su povezane uz *propast* Salone. Nešto mlađa jest zabilješka u (6) *Liber pontificalis*⁷⁴. Pripovijeda o svećeniku Martinu koji, oko 641. godine, otkupljuje zarobljenike po Istri i Dalmaciji i odnosi u Rim relikvije istarskih i salonitanskih mučenika, o događajima, dakle, koji su se zbili poslije onih što opisuju bizantski car i splitski arhidakon, poslije *osvajanja* i *razaranja* grada. Na poseban su način vrijedna (7) *Žića svetih Dujma i Staša*, hagiografski tekstovi o salonitanskim mučenicima u kojima je zapisan i dio pučkog pamćenja, privlačne priče o mjesnim svecima. U njima se pomnim čitanjem otkriva i zrno povijesne zbilje, pa su korisni u ovome raspravljanju⁷⁵.

U svim nabrojenim pisanim izvorima ima vijesti koje su prihvatljive i potvrđene posrednim putem, no ima i onih koje su vrlo dvojbene, pa se u historiografiji uzastopno raspravlja i nastoji utvrditi koliko je u njima istine. Treba, međutim, naglasiti da razdoblje 7. i 8. stoljeća bizantske povijesti (a ovi su krajevi tada potpadali pod tu političku vlast) nema mnogo pisanih vrela, pa se ne treba začuditi što ih za jadranska područja zapravo uopće nema. Ta šutnja suvremenih pisaca posredno svjedoči o tadašnjoj važnosti ovih krajeva u općim političkim i strategijskim interesima Carstva. I papa Grgur, naprimjer, kad piše dalmatinskim biskupima namjerava raspraviti aktualna crkvena pitanja, a sasvim usputno u takav razlog i sadržaj njegovih pisma dospjela je i „politička“ vijest o neposrednoj opasnosti koja prijete Salonitancima. Slično je jasno zabilježeno, naprimjer, i u pismu naslovljenom biskupima Ilirika⁷⁶.

⁶⁷ M. IVANIŠEVIĆ, Povijesni izvori (= *Izvori 1.*), u: *Salona christiana*, (ur. E. Marin), Split, 1994, str. 105-195.

⁶⁸ M. IVANIŠEVIĆ, Povijesni izvori (= *Izvori 2.*), u: *Starohrvatski Solin*, (ur. E. Marin), Split, 1992, str. 31-87.

⁶⁹ PROCOPIUS, *Bellum Gothicum*. Vol. III-V, (Loeb classical library), London, 1971.

⁷⁰ N. KLAIĆ, *Historia Salonitana maior* (= *Historia maior*). SANU, Posebna izdanja, knj. CCCXCIX, Odele-nje društvenih nauka, knj. 55, Beograd, 1967.

⁷¹ F. BULIĆ, *Grgur Veliki i Dalmacija*. Prijevod pisama prilično je slobodan, neobvezan prema izvorniku, iako ga je radio odličan poznavatelj latinskoga jezika. Koristim se latinskim tekstom: *Mon. Germ. Hist., Gregorii papae, Registrum epistolarum* (= *Gregorii Epistolae*). T. I, Lib. I-VII, Berolini, 1891. i T. II, Lib. VIII-XIV, Berolini, 1899.

⁷² Thomas, *Hist. Salon.*, nav. dj. bilj. 2.

⁷³ Porphyrogenitus, *De Adm. Imp.*, cap. 29-31.

⁷⁴ L. DUCHESNE, *Le Liber pontificalis* (= *Liber pontificalis*). Vol. 1-2, Paris, 1886 - 1892. Pretisak, Paris, 1955. – F. RAČKI, *Documenta*, br. 166, str. 277. Ono bitno s komentarom u: M. IVANIŠEVIĆ, *Izvori 2*, str. 34 i 58.

⁷⁵ *Legende i kronike*, ovdje nav. dj. u bilj. 55.

⁷⁶ *Gregorii Epistolae*, Lib. I, ep. 43, *Mon. Germ. Hist.*, Epp. 1, str. 69.

Postoje, međutim, izvori što donose priče i vijesti o udaljenim krajevima, dalekim ovdašnjim salonitanskim i dalmatinskim, vijesti koje mogu biti korisne da bi se usporedbom s događajima u njima opisanim, predočile prilike u ovdašnjima. Takva su, naprimjer, *Čuda sv. Dimitrija Solunskoga* na koja je više puta upozorio Katičić. Takve pojedinosti katkad su dobro polazište nekoj pretpostavci ili čak zaključku za koji u pisanim izvorima, kad je riječ o Dalmaciji, nema korisnih podataka. Katkad, doduše, mogu odvesti i na krivi put kad se uspoređuju, kako sam već spomenuo, Solinjani i Solunjani!

Prelistajmo navedena vrela i pogledajmo što u njima piše o Saloni u 6. i 7. stoljeću!

1. Gotski rat Prokopija iz Cezareje

Prokopije u svojem historiografskome djelu opisuje i višegodišnje ratovanje Justinijanovih zapovjednika na istočnome Jadranu protiv istočnogotskih kraljeva, odnosno njihovih vojskovođa od oko 535. do oko 537. godine⁷⁷. U tim odlomcima ima nekoliko podataka o sukobima oko Salone iz kojih se naslućuje njezino tadašnje značenje u prometnome i strategijskome pogledu. Bizantski vojskovođa Konstancijan, naime, tjerajući Gote s ovoga područja, a u namjeri da osvoji Salonu, uputio je najprije izvidnicu prema gradu, a potom je – prije nego što ga je napao – s nekoliko stotina odabranih vojnika (specijalaca, danas bismo rekli) – pod vodstvom Sifile zauzeo klisuru s utvrdom nedaleko od grada, očito Kliški prijevoj s kastrumom (*Bell. Got.*, I, 7, 38). Prekinuo je tako vezu Salone sa zaleđem odakle je Gotima mogla doći pomoć i potom osvojio grad. Utvrda na hridini bila je po svoj prilici tipični onodobni kastrum koji, stražareći nad cestom što odavna prolazi pod njim, čuva Salonu i čitav joj susjedni primorski kraj⁷⁸.

⁷⁷ Procopius, *Bellum Gothicum*, Cap. I, 5 i cap. I, 7. Usp. za ovu prigodu odlomke njegova teksta s komentarima u: B. FERJANČIĆ, *Vizantiski izvori* 1, str. 17 i d. str. 31 i d. Također: I. GOLDSTEIN, *Historiografski kriteriji Prokopija iz Cezareje, Zbornik radova Vizantološkog instituta* 24-25, 1986, str. 25-101. – I. GOLDSTEIN, *Bizant na Jadranu*, str. 22 i d. iznosi sažeti pregled događaja s referencijom na Prokopijev tekst. Odlomci iz *Bellum Gothicum* u: M. IVANIŠEVIĆ, *Izvori* 1, str. 164. Mnogo podataka, obilnu faktografiju o gotsko-bizantskome 5. i 6. stoljeću, nabrojio je H. GRAČANIN, *Kraj antike na hrvatskim prostorima*, u: *Nova zraka*, str. 3-36.

⁷⁸ Kliški je klanac s rimskom cestom jedini prolaz u Salonu iz dalmatinskog zaleđa i, naravno, obratno. O to-

U Prokopijevu pripovijedanju o tim zbivanjima, o uspjesima Gota, odnosno carevih vojskovođa, višekratnom osvajanju i napuštanju grada bilo od jednih ili od drugih, zanimljiv je opis osvajanja Salone koji podsjeća na onaj što ga je mnogo godina poslije, doduše u sasvim drukčijem kontekstu, ispričao Porfirogenet. Tako je zabilježena prva potvrda važnosti toga prijevoja i kastruma za salonitansko, a poslije za splitsko, pa i trogirsko područje u ranom srednjem vijeku kad se Klis spominje izravno ili posredno i kao Trpimirova *curtis* odnosno *villa*. Ta se utvrda na klisuri nad putom pokazala važnom strategijskom točkom i mnogo stoljeća poslije, u doba mletačkoga ratovanja protiv Turaka, za Kandijskoga rata (1645. – 1669.). Tada je, 1648. godine, mletačka vojska pod zapovjedništvom Leonarda Foscola i još nekolicine vojnih zapovjednika, napala i u relativno kratkom roku osvojila Klis te omogućila uspješan tijek idućeg ratovanja. Slično je, eto, poput Justinijanova generala Konstancijana, uradio i Foscolo! Osvojio je Klis kako bi imao povoljnije strategijske odnose u srednjodalmatinskome kraju. Kastrum se tako pokazao izuzetno značajnim za sudbinu Salone koja je tijekom svoje povijesti ovisila i o luci, o povezanosti morem, ali isto tako i o cestovnoj povezanosti sa zaleđem.

Iz Prokopijeva pisanja očito je da su prilikom višegodišnjega ratovanja bile oštećene gradske zidine, pa ih je bizantski zapovjednik Konstancijan, nakon povlačenja Gota, odlučio popravljati, što bi, čini se, bilo potvrđeno arheološkim istraživanjima. Tome u prilog navodi se dogradnja trokutnih dodataka na postojećim kulama sjevernih zidina⁷⁹. Te intervencije bile su, svakako, povezane s namjerom carske vojske da se zadrži u gradu u kojem je nekoliko puta prezimila i višekratno se koristila njegovom lukom. Konstancijan se želio osigurati i od mogućega napada Gota; ishod Justinijanova ratovanja, naime, još se nije jasno slutio.

ponimu: P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, s. v. Klis. – Prema lat. *claudo*, izvodi se toponim *clusa*, ae, f. tjesnac, klanac, tj. *angustus passus*, *aditus*, *via* (odatle, naprimjer na talijanskome *chiusa* – grad *Chiusi* i sl.), ali i od grčkoga κλεις - što je hrvatski Ključ, Ključić i sl., uvijek položaj koji čuva i nadzire neki strateški važan put, prijelaz ili prolaz, u našem primjeru put u Salonu. Vidi: *Veliki atlas Hrvatske*. Zagreb, 2002, Kazalo imena, str. 406.

⁷⁹ O fortifikacijama Salone u to doba: N. CAMBI, *Antika*. Zagreb, 2002, str. 231 i 253.

Vrijeme salonitanskoga nadbiskupa Honorija (oko 525. – 550.) bilo je na početku njegova biskupovanja, a prije bizantsko-gotskih ratova, doba znatne vjerske aktivnosti, što pokazuje relativno sređenu gospodarsku i političku klimu u gradu, a zatim i toleranciju među dvjema Crkvama u doba gotске vlasti. Grad je živio u relativnu miru, u suživotu autohtonog stanovništva i Gota, kakav je suživot bio postignut u sličnim etničkim (starosjedilačko-gotskim) i vjerskim (ortodoksno-arijanskim) sredinama i u drugim krajevima. Dovoljno se prisjetiti Teoderikove Ravenne i konvivencije ortodoksne i arijanske Crkve. Ravenna, naime, uvijek privlači misao na dalmatinsku Salonu. U gradu su 530. i 533. godine održana dva sabora dalmatinske Crkve o kojima piše anonimni sastavljač *Historia Salonitana Maior*. Vjerojatno po završetku ratovanja pregrađuje se središnji vjerski kompleks i gradi križna bazilika, nazvana u literaturi biskupovim imenom te – po svoj prilici – i crkva u solinskoj Gradini, koja svojim oblikom i građevinskom strukturom upućuje na orijentalno podrijetlo njezina projektanta. Izostavit ću ovdje raspravu o „arijanskom“ i „ortodoksnom“ graditeljstvu koju je otpočeo E. Dyggve, o bazilikama i krstionicama ovih ili onih, jer se razlike ne mogu odrediti samo nekim arhitektonskim i graditeljskim formalnim mjerilima. Upućujem zato na nekoliko Cambijevih rečenica o tome, jer mi se čine sasvim dovoljnim i točnim odgovorom na te dileme⁸⁰.

Poslije bizantsko-gotskih ratova kratko je razdoblje mirna života pod novom carskom vlasti, pa bi se u tu plodotvornu atmosferu moglo uključiti vjerojatno od države subvencioniranu graditeljsku djelatnost nadbiskupa Honorija, sličnu onoj u drugim krajevima tadašnjega Carstva. No događanja na čitavome Balkanu imaju odraza i na obalna područja, pa u posljednjim desetljećima 6. stoljeća počinje postupno propadanje urbanoga života koje se naslućuje iz pisama pape Grgura, a čita prepričano u solinskoj povijesti arhiđakona Tome. Nema, međutim, dvojbe da je višegodišnje ratovanje pomalo unazadilo grad u njegovu ukupnome urbano biću. Nesigurnosti što ih je donosilo uvjetovale su i opadanje broja stanovnika i degradaciju mnogih gradskih djelatnosti. K tome, nesigurna vremena priječila su razvijanje gospodarskih poslova nesigurnim pomorskim putovima, a ugroženo zale-

đe bilo je sve manje produktivno da bi održavalo značajnije trgovačke i svekolike gospodarske veze s obalom. Tu je početak *propasti Salone*.

2. *Historia Salonitana maior*

Pripovijedanje Prokopija o *gotskome ratu* može se prikladno povezati s nekoliko pojedinosti što se čitaju u tzv. *Historia Salonitana maior*, rukopisu kojemu je to ime nadjenao D. Farlati, a sačuvanom u više verzija od kojih niti jedna nije starija od 16. stoljeća⁸¹.

Podatci prikupljeni *ex variis codicibus et tabulariis* svjedoče da se u renesansnim intelektualnim krugovima raspravljalo o lokalnoj povijesti (slično kao i u pučkim pričama koje se očituju u *Žićima svetih Dujma i Staša*) i da se prenosila i čuvala u različitim oblicima predaje. Odavna je bila sporna i autentičnost više odlomaka koje donosi *Historia maior*, jer je već I. Lučić u neke posumnjao, osobito u one o dalmatinskim crkvenim saborima, zatim u pisma pape Ivana iz 10. stoljeća i tobožnji Zvonimirov epitaf.

Te dvojbe, međutim, ne umanjuju vrijednost podataka koji se nalaze u *Historia maior*, a nema ih u drugim izvorima, pa tim zabilješkama nepoznata sastavljača, koje se ponegdje nadovezuju na ono što je ispričao Prokopije, treba pokloniti pažnju. To je prije svega spomenuta vijest o crkvenim saborima za nadbiskupa Honorija, zatim podatci o tadašnjim biskupijama i crkvenoj organizaciji u srednjoj Dalmaciji o čemu se raspravljalo na saborima tridesetih

⁸¹ N. KLAJČ, *Historia maior*. Autorica je sažela sve što je dotad o tome vrelu napisano osvrćući se posebno na radove M. Barade i S. Gunjače (str. 15 i d.). O autorstvu i naravi djela postoje oprečna mišljenja. Po nekima (S. Gunjača) ono je ostatak obimnijeg teksta koji je poslužio Tomi za pisanje njegove *Povijesti*. Uvjerljivije je suprotno mišljenje (N. Klaić) po kojoj je *Historia maior* preinačena i nespretno složena varijanta Tomina rukopisa kojemu su dodani razni tekstovi, prijepisi, glose itd. I ona, kao i S. Antoljak dovode taj posao u vezu s radom Šimuna Kožičića Benje (1460. - 1536.), modruškog biskupa i zadarskog kanonika koji je namjeravao napisati povijest Ilirika. U njegovoj ostavštini, naime, pronađen je sastavak pod naslovom *Monumenta vetera Illyrici... et ecclesiae Salonitanae ac Spalatensis ex variis codicibus et tabulariis collecta*, što, svakako, ide u prilog njihovu objašnjenju podrijetla *Historia maior*. Temeljit prikaz historiografije o objema *Historijama* (o Tominoj i o *Salonitana maior*) sastavila je M. MATIJEVIĆ SOKOL, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo*. Rano doba hrvatske povijesti (= *Toma i njegovo djelo*). Jastrebarsko, 2002.

⁸⁰ N. CAMBI, *Antika*, str. 235.

godina, o tadašnjoj salonitanskoj crkvi sv. Marije⁸² i o posljednjem (?) salonitanskom nadbiskupu Teodoru. Ti su podatci i danas predmet rasprave: o njima je pisano gotovo u svim hrvatskim povjesnicama, počevši od Šišićeve koji je prvi bio поближе opisao Honorijevo vrijeme i djelatnost⁸³.

I ovdje, u *Historia Salonitana maior*, poglavlje o posljednjim danima grada naslovljeno je *Qualiter Salona capta est* i također je sedmo po redu kao što je i u Tominu djelu. Uz ono poznato iz Tomina opisa, ovdje je i nekoliko novih podataka: navedena je – doduše pogrešna – godina smrti pape Pelagija

593. umjesto 590., zatim spomen nadbiskupa Teodora o kojemu su rečenice ubačene u Tomin tekst, te 625. godina, godina tobožnjega *pada* grada. M. Ivanišević Teodora izostavlja iz svoga popisa salonitanskih biskupa⁸⁴, dok ga N. Jakšić vrlo uvjerljivo otkriva u Bolu na otoku Braču⁸⁵. To su interpolacije nepoznatog kompilatora, koji je u Arhidakonov tekst dodavao negdje pročitane podatke, a mnogo toga, kao ni Tomi, nije mu bilo *satis perspicuum*.

3. Pisma pape Grgura Velikoga

Dopisivanje pape Grgura Velikoga (590. – 604.) s biskupima i uglednicima Ilirika, odnosno Dalmacije, može podržati uobičajenu predodžbu o dramatičnom svršetku Salone na prijelazu iz 6. u 7. stoljeće, opisanu u Tominu i Porfirogenetovu djelu. Ta su pisma nastala u stvarnome, suvremenome povijesnome kontekstu i ne sadrže komentare i zapažanja poput onih nepoznata careva izvjestitelja ili moralne refleksije splitskoga arhidakona. Papino je dopisivanje obuhvaćalo čitavu onodobnu kršćansku ekumenu od britanskoga otočja, preko srednje Europe, Španjolske, sjeverne Afrike, južne Italije, Sicilije i Sardinije do Balkana i Bliskoga istoka. Gotovo devet stotina Grgurovih pisama upućenih biskupima, patrijarsima, crkvenim dostojanstvenicima, carevima i caricama Istoka, te kraljevima i kraljicama Zapada, zatim svjetovnim i vojnim uglednicima, a koja su usprkos *raritas portitorum* i *itineribus hostilitate occupatis* – kako ističe Grgur u pismu prefektu Jobinu – raznosili njegovi pouzdanci, pruža bogatu sliku vjerskih, teoloških i organizacijskih pitanja onodobne Crkve. U njima su zabilježene papine opomene, sugestije, naredbe, zatim prijedlozi rješenja, obrazlaganja kadrovskih promjena u crkvenim strukturama itd. U onima, pak, što je uputio salonitanskim biskupima mogu se uz razlog i svrhu pisma, pročitati i sporedni detalji koji historiografskim promatranjima toga doba u dalmatinskim krajevima nude vrlo važne podatke.

Kako je u hrvatskoj historiografiji dobro poznato iz davne, a još uvijek nezaobilazne Buličeve rasprave *Sull'anno*, dopisivanje se vodilo zbog

⁸² U *Historia maior* crkva sv. Marije spominje se dva puta: *Historia maior*, str. 74: *...ecclesia sanctae Dei genitricis Mariae in eadem urbe...*; i str. 115: *...ecclesia sanctae Marie que iuxta rivum salonitane civitatis sita est...* Ovo navodim zbog položaja koji je opisan u obama citatima: u prvome crkva je u gradu, u drugome pokraj rijeke, pa ti detalji upućuju upravo na crkvu u Gradini. Crkva je posve netipična građevina. Prvi ju je M. Prelog datirao u Justinijanovo doba, tj. u polovinu 6. stoljeća (*Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 4, 1960, str. 91). Prelogovo sam mišljenje više puta spomenuo prihvaćajući upravo njegovu dataciju u 6. stoljeće u koju se koji put sumnja, iako nije, koliko mi je poznato, predložena neka druga, uvjerljivija. Crkvu je grafički prikazao arhitekt J. Marasović (J. MARASOVIĆ, Crkva u Gradini. Rekonstrukcija, u: *Starohrvatski Solin*, (ur. E. Marin), Split, 1992, str. 138), predloživši – na temelju sačuvanih, uglavnom tlocrtnih ostataka – vrlo prihvatljivu rekonstrukciju njezina prvobitnog, tzv. pretpostavljenog izgleda. Marasović je slično pisao i nešto poslije: *L'eglise de Gradina à Salone*, u: *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae*, Split - Poreč, 25. 9. - 1. 10. 1994., vol. III, (ur. N. Cambi, E. Marin), Città del Vaticano - Split, 1998, str. 1015-1022. Crkva je primjer – dodati ću – vrlo složene koncepcije i upućuje na projektanta znalca i na iskusnoga graditelja (izvođača gradnje), na dvojicu sposobnih za realizaciju složenih građevinskih struktura; potražio bih ih među majstorima istočnih krajeva. Ne bi se smjela odbaciti ni pomisao o državnoj financijskoj potpori izgradnji crkve posvećene upravo Bogorodici. Ostaje, međutim, i dalje nedovoljno poznat slijed njezinog unutrašnjeg uređenja, preoblikovanja tijekom prvih stoljeća ranoga srednjega vijeka na što navode pronađeni kapiteli i razni fragmenti skulpture. Datiranje u 6. stoljeće osporava i R. IVANČEVIĆ, Solinska crkva u Gradini: izuzetak ili tip, *Bulletin HAZU* 42-1, 1994, str. 47-52. O dataciji dvoji, citirajući starije radove Tomislava i Jerka Marasovića, a ne navodeći tome ikakav argument (!), također i I. PETRICIOLI, *Od Donata do Radovana*. Split, 1990, str. 48.

⁸³ F. ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, str. 170 i d. Noviji autori dodavali su tekstu izvora komentare onim pojednostima koje su bile važne za njihovu konkretnu temu te istodobno time pomalo obogaćivali ona prethodna saznanja i Šišićeve konstatacije.

⁸⁴ M. IVANIŠEVIĆ, *Salonitanski biskupi*, u uvodnome *abstraktu*, str. 223 i u sažetku na talijanskom jeziku.

⁸⁵ N. JAKŠIĆ, Predromanički reljef sa spomenom blaženog Teodora u Bolu na Braču, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 25, 1985, str. 49-62. Prihvaćajući Jakšićev prijedlog, kratko sam izložio svoj u knjizi *Od palače do općine*, str. 184.

crkvenih sporova u koje su, kad je riječ o jadranskim krajevima, bili uključeni biskupi Salone, Jadera, Epidaura i Risna, ali i prefekt Ilirika Jobin, egzarh Italije Kalinik, prokonzul Dalmacije Marcellin, skolastik Marcel i skribon Julijan. Kad piše prvima, papa je duhovnik, pa uređuje, nalaže, upućuje i savjetuje rješavanje aktualnih crkvenih problema. Kad piše drugima, svjetovnim prvacima, on je koji put promatrač, a koji put i diplomat. U primjeru Salone, suosjeća s tamošnjim klerom u nevoljama koje su uzrokovane približavanjem Slavena jadranskoj obali i njihovom dolasku na područja zapadnoga Ilirika. Bile su, naime, ponešto slične onima što ih je sam proživljavao zbog doseljenja Langobarda u svoje neposredno okruženje. Zbog toga je pedesetak pisama – u taj sam broj uključio i dopisivanje s biskupima *Justinijane Prime*, Skadra, zatim Epira, Korinta i Helade jer su im sadržaj, pa i razlozi približno isti – vrijedan izvor iz kojega se uočavaju vjerski problemi u salonitanskoj Crkvi i na znatnom dijelu balkanskog prostora, ali i neke pojedinosti povezane s konkretnim doseljavanjem Slavena. Pisma, k tome, pokazuju veze i ingerencije pape, te kontakte Rima s udaljenim središtima što su se održavali usprkos slavenskim inkurzijama u balkanska područja. Sve te poznate činjenice – ne otkrivam, naime, ovdje nešto novo što već Bulić nije zabilježio, a dopunili mnogi poslije njega – mogu pomoći kad se raspravlja i o *posljednjim danima Salone*.

Pisma je papa odaslao u razdoblju od studenoga 590. do studenoga 602. godine. Pažnju valja posvetiti kratkim vijestima i njegovim usputnim zapažanjima, koja su za predmet obraćanja drugorazredna značenja, ali za suton Salone dragocjena.

Dopisivanje s nadbiskupima Natalom i Maksimom, arhiđakonom Honoratom i subđakonom Antoninom povezano je uz neprimjereno ponašanje klera tadašnje salonitanske Crkve⁸⁶. To, međutim, nije bio nekakav izuzetak. Nesuglasice i prijepori, sukobi, zlouporabe, odstupanje od izvornih, temeljnih načela kršćanskoga morala, događali su se i drugdje u približno isto doba. Spomenut ću jedan sličan primjer prisutan u kršćanskim zajednicama Apulije što je prikladna usporedba za nevolje

u onodobnu životu salonitanske⁸⁷. Tamo je, u talijanskim krajevima, riječ o sličnom ponašanju nekih crkvenih krugova neposredno prije doseljenja Langobarda i formiranja njihovih moćnih dukata, u Dalmaciji o približavanju Slavena i njihovu dolasku u zaleđe Salone. O sličnim događanjima u gradovima Istoka čita se u *Čudima Dimitrija Solunskoga*⁸⁸.

Komentirajući razne nevolje u onodobnoj Crkvi, papa je posve usputno zabilježio podatke o približavanju Slavena istarskim i jadranskim područjima. To su pisma upućena biskupu Risna, biskupima Ilirika, zatim poznato pismo biskupu Maksimu, te pisma egzarhu Kaliniku i Jobinu, prefektu Ilirika. Evo nekoliko detalja iz tih pisama, važnih za sliku općih prilika u zapadnome Iliriku.

U pismu upućenom, 591. godine, Sebastijanu, biskupu Risna (*Sebastiano episcopo Rhisiniensi, Gregorii Epistolae, Lib. I, ep. 27 Mon. Germ. Hist., Epp. 1, str. 40*) preporuča patrijarha Anastazija (*virum beatissimum domnum Anastasium patriarcham*) koji je izbjegao iz svoga sjedišta. Nalaže mu da, ukoliko se ovaj ne bude mogao vratiti (*ad sedem suam minime reverti liceret*), izbjeglici Anastaziju omogućiti dostojan život.

Slično Grgur piše 591. godine kad se obraća „svim biskupima Ilirika” (*Universis episcopis per Illyricum, Gregorii Epistolae, Lib. I, ep. 43, Mon. Germ. Hist., Epp. 1, str. 69*). Nalaže, naime, onima, koji su još u svojim biskupijama, da udome biskupe koje bi iz njihovih sjedišta mogao istjerati bijes neprijateljstva i one koje pritišće strah sužanjstva i raznih neimaština (*...episcopos quos e propriis locis hostilitatis furor expulerit et quos et captivitatis diversarumque necessitatum angustiae comprimunt...*) te da im pomognu u svemu što im bude potrebno. O njihovim nevoljama, naime, izvijestio ga je pismima prefekt Jobin (*...excellentissimus vir, filius noster, praepositus per Illyricum*).

U pismu iz 592. godine, upućenom Jobinu, prefektu Ilirika (*Jobino praefecto praetorio Illyrici, Gregorii Epistolae, Lib. II, ep. 23, Mon. Germ. Hist., Epp. 1, str. 120*), važnom za raspravljanje o Saloni i Slavenima, raduje se njegovim uspjesima za koje je doznao usprkos tome što je malo donositelja vijesti (*raritas portitorum*), a putove su zauzeli

⁸⁶ Vidi: *Gregorii papae, Epistolae. Mon. Germ. Hist., Bd. II, Index, od str. 470, pisma pod imenima biskupa ili svjetovnjaka s raznim naslovima kojima ih je Grgur oslovljavao.*

⁸⁷ G. OTRANTO, *Le comunità cristiane dell'Apulia negli atti conciliari e nelle epistole pontificie dei secoli IV-VI (314. - 590.)*. Bari, 1977.

⁸⁸ F. BARIŠIĆ, *Čuda Dimitrija Solunskoga*, naprimjer str. 44.

neprijatelji (*itineribus hostilitate occupatis*). „Veselim se – piše mu papa – jer se u vrijeme upravljanja Vaše izvrsnosti Gospodin poželio pobrinuti za izmučenu provinciju, pa dok s jedne strane ona propada šibana barbarskim bičem, s druge strane Vašom izvrsnošću brine kao da je spas odozgo vođen.“ (*Gaudemus itaque quod eminentiae vestrae regimine afflictae Dominus voluit provinciae consulere, ut quam ex una parte flagello barbaricae vastationis ulcerat, hanc ex alia per eminentiam vestram, quasi per superductam salutem curet.*)

Slično je, također raspravljajući o crkvenim problemima, opet sasvim usputno, ali za našu temu važno, papa Grgur spomenuo prodor Slavena u Istru. U pismu upućenome u svibnju 599. godine egzarhu Italije Kaliniku (*Callinico Italiae exarcho, Gregorii Epistolae, Lib. IX, ep. 154, Mon. Germ. Hist., Epp. 1, str. 150*), na samome početku kaže da ga je veoma razveselila vijest o njegovim pobjedama nad Slavenima (*...quod de Sclavis victorias nuntiaſtis, magna me laetitia relevatum esse ...*). Važan je taj podatak o Slavenima koji su došli do Istre. To su, po svoj prilici, oni Slaveni od kojih je i Alboin morao braniti svoje istočne granice, pa upravljanje *Foroiuliane civitatis et totae illius regionis*, tj. područje Cividala i čitave tamošnje regije, povjerio svome nećaku Gisulfu⁸⁹. Za njega Pavao Đakon ima lijepe riječi, pa piše da je bio *vir per omnia idoneus*, osoba pouzdana u svakome pogledu. Opasnost je bila znatna, a smjela bi se ovom prilikom naslutiti i stanovita suradnja ravenškoga egzarha i Gisulfa ili njegovih suradnika u suprotstavljanju Slavenima, zajedničkome neprijatelju. Egzarha u Istri, a Gisulfa u *Foroiuliane regionis*. Ovaj podatak iz Grgurova pisma, da zaključim, svjedoči, uz ostalo, da se za prisutnost Slavena dobro znalo i u istarskim krajevima kao i u dalmatinskim. S važnom razlikom: sa Slavenima se u zapadnim krajevima tada ratovalo, u Dalmaciji su oni zaustavljeni na Cetini, što također pokazuje njihove nakane i broj.

Salonitanskome biskupu Maksimu, 600. godine, piše ono poznato i često spominjano pismo (*Gregorii Epistolae, Lib. X, ep. 15, Mon. Germ. Hist., Epp. 2, str. 249*) kojim uzvraća na vijesti o približavanju Slavena Saloni, što mu ih je u Rim donio svećenik Veteran, pa kaže: *Ad Romanam veniens urbem communis filius presbyter Veteranus ita me podagrae doloribus debilem reperit, ut fraternitatis tuae*

epistolis per me respondere nullatenus valuissem. (Kad je došao u Rim zajednički nam sin, svećenik Veteran, zatekao me tako nemoćna od podagre (gihta) da nikako nisam bio sposoban odgovoriti na tvoja bratska pisma.) Slijedi zatim onaj važan odlomak koji glasi: *Et quidem de Sclavorum gente, quae vobis valde imminet, et affligor vehementer et conturbor. Affligor in his quae jam in vobis patior; conturbor; quia per Istriae aditum jam ad Italiam intrare coeperunt. De Juliano autem Scribone quid dicam, quando ubique video quia nobis peccata nostra respondeant, ut et foris a gentibus, et intus a iudicibus conturbemur? Sed nolite de talibus omnino contristari, quia qui post nos vixerint deteriora tempora videbunt; ita ut in comparatione sui temporis felices nos aestiment dies habuisse.* (Što se, pak, tiče naroda Slavena koji vam doista prijeti, jako sam snužden i zabrinut. Snuzden sam zbog toga što s vama suosjećam, a zabrinut zato što su oni, ulazeći preko Istre, već počeli prodirati u Italiju. Što da kažem o Julijanu Skribonu kada posvuda vidim da nam grijesi uzvraćaju, tako da smo zbunjeni izvana od narodâ, a iznutra od sudaca⁹⁰. Ali, nemojte zbog toga nimalo tugovati, jer oni koji budu živjeli poslije nas, vidjet će još gora vremena tako da će, uspoređujući ih sa svojim, procijeniti da smo imali sretne dane.)

U tim rečenicama papa pomišlja na trenutke u kojima se i sâm nalazio od dolaska na rimsku stolicu 590. godine. Okružen sa sjevera langobardskim kraljem Agilulfom, a s juga beneventanskim vojvodom Arihijem, te spoletinskim Arilulfom, tražio je putem katolkinje, langobardske kraljice Teodolinde spas za rimski dukat i okolne biskupije koje su mnogi prelati bili napustili. Jednom je zгодom, navodeći nevolje u kojima se našao, napisao patriciju i kvestoru Ivanu, u veljači 591. godine, i ove riječi *... non Romanorum, sed Langobardorum episcopus factus sum...* (... nisam više biskup Rimljana, postao sam biskup Langobarda⁹¹). U tim

⁸⁹ Paulus Diaconus, *Hist. Lang.*, lib. II, 9.

⁹⁰ *Gentes* je i u papinim pismima uobičajen onodobni termin za sve došljake i narode koji prilaze granicama Carstva. Kad se koristi riječju *iudex* papa pomišlja, posve figurativno, na zamišljene suce, tj. na objektivne okolnosti koje određuje ukupni način nesređena i tada opaka života.

⁹¹ Osvrćući se na prethodne događaje, Grgur piše *Iohanni exconsuli atque patricio et quaestori: Vobis quidem omnipotens Deus, quia hoc bono animo fecistis, bona aeterna retribuatur; sed me a tanto loci huius periculo qualiter voluerit absolvat, quia sicut peccata mea*

je pregovaranjima imao i uspjeha, jer je s kraljem Agilulfom, 598. godine, uspostavio mir usprkos nezadovoljstvu ravenskoga egzarha i središnje vlasti u Konstantinopolu.

Tako je Grgur prema vlastitim iskustvima i doživljajima, te okolnostima u kojima je živio i pri tome vodio Crkvu, posve dobro razumio pogubno stanje u kojem se nalazio njegov suvremenik, salonitanski nadbiskup Maksim, stanovnici njegova grada Salone i čitava Dalmacija. U pismu zato, poput biblijskoga proroka, tješi nadbiskupa prije navedenim riječima o pogubnim danima koji će doći. Salona je tada bila u tešku stanju, a njezini stanovnici itekako preplašeni onim što im se nagoviještalo i što su im pripovijedale izbjeglice koje su iz unutrašnjosti pristizale na obalu.

U pismima pape Grgura malo je riječi, no one su pouzdan izvor podataka o *posljednjim danima Salone*, vrijedniji od Porfirogenetovih i Tominih pripovijedanja.

4. *Historia Salonitana* Tome Arhiđakona

Toma Arhiđakon, kroničar Splita i Solina, donio je najviše vijesti o *propasti Salone*, pisao je u duhu svoga doba, a tekst mu je, kao što je to često u onodobnih pisaca, osobna prigodna elaboracija nekih činjenica, lokalno nadahnuta i obogaćena mnogim stvarnim i izmišljenim podacima, te pomalo i literarno sastavljena.

Svojim pisanjem otvorio je Arhiđakon jedno, zapravo nepotrebno pitanje: ono kojemu sam posvetio ovaj rad, tj. pitanje: *qualiter Salona eversa vel capta fuit!* On piše o Splitu, a Salona mu je ishodište svekolikog pripovijedanja. Kako Salone u njegovo doba više nema u onoj davnoj povijesnoj dimenziji staroga svijeta, on to želi objasniti sugrađanima te je, zalazeći u daleku i nedovoljno poznatu prošlost, stvorio povjesničarima znatne nevolje kad nastoje njegovu priču dovesti u povijesno definirani kontekst i odgovoriti na postavljeno pitanje. Mnogo je radova dovoljno samo prelistati da se uoči

merebantur, non Romanorum, sed Langobardorum episcopus factus sum, quorum spathae sunt et gratia poena. (Neka vam svemogući Bog za ovo dobro, koje ste velikodušno načinili, uzvрати vječnim dobrima, a mene neka kakogod poželi oslobodi ovdašnje velike opasnosti, jer prema mojim grijesima nisam više biskup Rimljana nego Langobarda, a njihovi mačevi su i milost i kazna.) (*Gregorii Epistolae*, Lib. I, ep. 30. *Mon. Germ. Hist.*, Epp. 1, str. 42).

beskrajna mogućnost domišljanja u interpretiranju Arhiđakonovih rečenica. On je gradski kroničar pa je, kao i mnogi u mnogim europskim sredinama, pomalo i pjesnik. Pišući o prošlim vremenima i bilježeći iskaze sačuvane u sjećanju stanovnika gradova (uvijek i svuda to su one *vetustae memoriae*), zapisujući pokoje vlastito zapažanje o onome što su negdje pročitali ili čuli od suvremenika, pokušavaju sve to složiti u prihvatljivo prozno štivo ili u pjesničke slike. Dakako, tu valja uključiti i osobnu vještinu izmišljanja, prilagođivanja, ali i osobni pristup pisca kakvoj zgodnoj maloj istini⁹². Toma zapravo tuguje nad sudbinom jednog staroga grada koji je propao – piše on – zbog razdora među stanovnicima, koji ih je spriječio da se odupru došljacima. Želio je pripovijedanjem poučiti svoje sugrađane o potrebnoj slozi i zajedništvu čega u njegovo doba u Splitu nije bilo u izobilju.

Piscu povijesti salonitanske i splitske Crkve i kroničaru grada bilo je zato važno dramatizirati *posljednje dane* metropole, jer je tako mnogo impresivnije mogao opisati početke svoje Crkve i značaj svoga *Spalatuma*, prikazujući ga njezinim nasljednikom. Oskudijevajući dobrim podacima, koristio se, po običaju srednjovjekovnih pisaca, slaganjem priča historiografskog obilježja, postupkom koji je mogao zadovoljiti znatiželju onodobnog čitatelja, u nekim prigodama i slušatelja. Takvo štivo je u nekoj osobitoj prigodi poticalo svakoga građanina na domoljublje. Koristio se pojmovima i slikama ustaljenih i nedvosmislenih značenjâ koja su kod suvremenikâ izazivala sasvim određene i prihvatljive predodžbe. Tako koncipirane priče stvaraju intenzivne, namjerno konfigurirane emocije, što oblikuju i svijest onih kojima su namijenjene i maštu neukih kad se nekom prilikom s njima susretnu. Po tome je njegov tekst više lijepa i zanimljiva pripovijest, a mnogo manje neka ozbiljna povijest.

O Tomi Arhiđakonu literatura je obimna. Velik je broj autora koji su se u skladu sa svojim vremenom, temom koju obrađuju i dosezima historiografije osvrnuli na njegovo pisanje. Izdvojiti ću tri novija naslova koji, zajedno analizirani, pokazuju bogatu i sadržajnu sliku o djelu i djelovanju splitskoga kroničara. To su: knjiga *Toma Arhiđakon i*

⁹² O tome, u sličnom kontekstu I. BABIĆ, Mit o podrijetlu u Statutu grada Splita, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 33-34 (43-44), 1996, str. 241-278.

⁹³ M. MATIJEVIĆ SOKOL, *Toma i njegovo djelo*, str. 11-26.

njegovo djelo M. Matijević Sokol⁹³, zatim velika studija R. Katičića u novome izdanju Tomine *Historia Salonitana*⁹⁴ i zbornik radova sa znanstvenog skupa *Toma Arhiđakon i njegovo doba*⁹⁵.

Knjiga M. Matijević Sokol ne obrađuje samo Tomino djelo, kako se sluti iz naslova. Opisujući potanko sadržaje pojedinih poglavlja *Solinske povijesti* autorica komentira i povijesna zbivanja o kojima Toma piše, pa je u njezinoj knjizi iznesen i pregled događaja od početaka salonitansko-split-ske Crkve do poodmakloga srednjeg vijeka⁹⁶. To je zapravo glavni dio njezinog izlaganja, faktografski bogat podrobnim opisom prethodnih tumačenja. Odatle, naime, svako ozbiljno raspravljanje o Tominu djelu (naravno, i ne samo o njemu!) može započeti. Sofisticirane analize pokojeg detalja u pisanju starih autora, naprotiv, kojima se nastoji sa suvremenih motrišta tumačiti njihovo razmišljanje, po mojemu sudu, ne vode do korisna rezultata. Mnogo puta možemo samo slutiti što je „pisac želio ispričati“, pa se tu vrlo često naiđe na – usudujem se napisati – onaj poslovični „kamen mali smutnje velike“.

Navodeći iscrpno dotadašnja mišljenja i osvrt na njihove autore, komentar Matijević Sokol oslonjen je uglavnom na tradicionalno tumačenje rane hrvatske povijesti, gotovo je ideologemski postavljen, na što ona, naravno, ima pravo, no time njezino izlaganje gubi ponešto od historiografske objektivnosti. Uz tu usputnu primjedbu držim njezin trud vrlo korisnim zbog iscrpnosti i zbog poticaja na novu raspravu u pokojem dvojbenom pitanju. Dodat ću da su u mnogim pojedinostima naši pogledi suglasni, a za temu – predmet, o kojem ovdje raspravljam, važne su mnoge informacije o početcima salonitanske Crkve i *posljednjim danima Salone* što ih je prikupila.

Za recepciju Arhiđakonova djela u hrvatskoj historiografiji važna je i citirana Katičićeva opsežna studija o kojoj će se malo što moći dodati, a ništa oduzeti. U njoj je, uz ostalo, objasnio i komentirao

jedan naizgled nevažan detalj: još uvijek aktualna mišljenja o Tomi kao „neprijatelju“ ili „mrzitelju“ Hrvata i Slavena. Takve, posve neutemeljene stavove o Arhiđakonu zastupa u citiranome zborniku L. Margetić, koji je o tome i o Tomi pisao i nekoliko godina prije⁹⁷. Suvišno je komentirati Margetićeve primjedbe. Arhiđakon nije suvremeni povjesničar koji bi slijedio metodologiju struke, nije ni političar današnjega kova, no pisanje mu je, posve logično, obilježeno „političkom“ naklonošću vlastitome gradu. Točno kaže N. Budak: „Tomina priča o prijenosu njihovih (salonitanskih mučenika, Ž. R.) ostataka iz Salone u Split očito nije povjesničarski izvještaj o stvarnim događajima, nego interpretacija svojevrsne translacije koja je trebala legitimirati pravo Splita na apostolsko naslijeđe Salone, a time

⁹⁴ R. KATIČIĆ, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo*, u: *Toma Arhiđakon, Historia Salonitana (= Arhiđakon i njegovo djelo)*. Split, 2003, str. 329-440.

⁹⁵ *Toma Arhiđakon i njegovo doba*. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25. - 27. rujna 2000. u Splitu (= *Toma Arhiđakon - Zbornik*), (ur. M. Matijević Sokol, O. Perić), Split, 2004.

⁹⁶ M. MATIJEVIĆ SOKOL, Poglavlje VII. *Prikaz povijesti splitske odnosno salonitanske crkvene organizacije*, str. 52-233.

⁹⁷ L. MARGETIĆ, Vidljive i manje vidljive poruke Tomine *Historia Salonitana*, u: *Toma Arhiđakon - Zbornik*, str. 13-19. Taj Margetićev prilog nije vrijedan kontrapunkt Katičićevu prilogu na str. 105 istoga *Zbornika*, već urednički promašaj, jer u prigodnom svesku posvećenom Arhiđakonu, na prvo mjesto donosi tekst kojim ga se na neznanstveni način diskvalificira, a tek potom ozbiljan Katičićev rad o slavljenu! Margetić je tako pisao o Tomi i prije dvadesetak godina: *Historia Salonitana i Historia Salonitana Maior* - neka pitanja, *Historijski zbornik* 47(1), 1994, str. 1-36, kad je u ocjenama, gotovo emotivno potaknut, Arhiđakonu štošta neprimjerno prigovorio. Piše, naprimjer, kako je taj Splitsčanin „...začudujuće slabo zainteresiran za utvrđivanje povijesnih zbivanja“, kako ga „nije zanimala povijesna istina, jer je pisao politički spis“, da je „nemaran u iznošenju konkretnih podataka“ (str. 2), da mu je „poglavlje politički intonirano“, da je trebalo od pisca „očekivati jasniji izvještaj“, da se „...obračunava ne samo s Hrvatima, nego i sa splitskim nadbiskupima i uopće Splitsčanima“; pripisuje mu, ponavljajući to više puta, „prezir i mržnju prema Hrvatima-Slavenima“ (str. 3), pa tendencioznost, nepar, „ravnodušnost prema povijesnoj istini“, a neki su Tomini zaključci „svjesno izbjegavanje preciznijeg obavještavanja“ itd. (str. 2-5). Ponavlja to više puta, a na raznim mjestima, katkad samo sličnim riječima, uporno mu želi nešto podmetnuti, nerazumijući razloge Tomina angažiranja u tadašnjemu gradu. Karakterističan je to način pristupa pravniku koji traži dokaz-argument za napad ili obranu na sudu. Nasuprot tome Margetić mu priznaje pravnu osposobljenost, učenost i poznavanje prava kad prepričava vijest o carskoj *iussio* i carskome *rescriptum*! Pravnik Margetić tako brani pravniku Tomu! Kad se s takvih polazišta i optužbi upućenih kroničaru 13. stoljeća piše povijest, ne stiže se dalje od amaterskih zaključaka domoljuba svršetka 19. stoljeća, a obilje „učenih“ podataka ne pomaže da se trud uzdigne do znanstvene razine i ozbiljna komentara. U znanosti se na taj način ne stiže daleko. Tamo nije, naravno, stigao ni Margetić.

i na metropolitanski položaj splitskih prvosvećenika⁹⁸.

Antagonizam toga doba ne temelji se na polazištima koja su danas koji put aktualna; tada ističane suprotnosti nisu bile obilježene nacionalnim, već društveno ekonomskim statusom, tradicijom, obrazovanjem, religijom. To ističe Katičić, u radu u *Zborniku* koji slijedi Margetičev, navodeći pravi razlog tobožnjeg Tominog animoziteta spram susjeda Slavena – Hrvata. Dodat ću i ovo: kad on, naprimjer, s porugom opisuje kako njegovi susjedi udaraju u mjedene lonce da bi preplašili mjesec jer im je bio zazoran te su ga se bojali, to nije etnička poruga nego kulturološka⁹⁹. S druge strane Jadranskoga mora Pietro de' Crescenzi, pjesnik, ali i onodobni agronom, na početku *Trecenta*, piše također o Mjesecu (zato navodim ovaj literarno-agronomski primjer!) kao pjesničkoj temi¹⁰⁰. Taj je – *la lampana di Diana* – u vjerovanju naroda bio zaslužan i za uspjeh mnogih zemljoradničkih poslova. Crescenzi se svojim sunarodnjacima ne ruga zato jer vjeruju Mjesecu „plodotvorcu“, već zato što ne slijede suvremena postignuća poljodjelstva za što se on zalagao. Slično i Toma susjede svoga grada ne podcjenjuje zbog njihovoga tobožnjega nacionalnog, hrvatskog identiteta, već zbog socijalne (klasne) opreke gradskog i seoskog ili – otići ću vrlo daleko još jednim primjerom. Nije li takav ponešto i Držićev lik u dubrovačkoj, gosparsko intoniranoj *Noveli od Stanca*?

Propast Salone, taj važan događaj u povijesti *Spalatum* valjalo je zainteresiranim suvremenici-ma obrazložiti, dati odgovor na pitanja: kad je, kako je i zašto propala dalmatinska metropola, zašto se ugasila – nestala kao grad? Upravo stoga splitski kroničar Toma ulazi u dubine povijesti, čak do Troje ili Rima, što je bilo često u srednjovjekovnim biografijama gradova. Tadašnji Splicićani s posebnim su razlogom posegli, uz ostalo, i u dubinu saloni-

tanske gradske (civilne – rimske) i crkvene (vjerske – kršćanske) prošlosti i na njoj gradili svoje gradsko biće što je naglašeno i u gradskome statutu iz 1312. godine. Tome načelu i zahtjevu suvremenikâ, Toma je sasvim dobro odgovorio.

Opis osvajanja Salone što ga je ispričao Porfirogenet, a koji je vjerojatno potekao iz mjesnih zapamćenjâ, bio je po svoj prilici poznat i Tomi. Je li sačuvan u nekakvom pisanom obliku, kakav je možda bio dostupan i Porfirogenetovu izvjestitelju iz Dalmacije, ili u pripovjednoj tradiciji i zapisima mjesne Crkve, u onim Katičićevim, više puta ovdje spomenutim *vetustiores memoriae*, moguće je samo pretpostavljati. Izvor je vjerojatno bio jedan, jer je priča obojice ipak bliska u glavnim dijelovima i podjednako uočljivo netočna. Toma, naime, pripovijeda prilično sličan slijed događaja koji su se odvijali kad su se Slaveni približili Saloni kao i Porfirogenet. Dakako, on mnogo pažnje poklanja onome što se događalo u gradu (kao i papa Grgur), potom u carevoj Palači u vrijeme preseljavanja Salonitanaca i još više u njegovo vrijeme, jer mu je *Spalatum*, koji se tada oblikuje u srednjovjekovnu komunu, zapravo glavna tema. Treba mu pretpovijest, mučna, bolna i herojska. Zato Salonitanci, piše Arhidakon, bježe u panici kad im je grad napadnut i potom osvojen u strašnome naletu neprijatelja. To se dogodilo zbog kazne Božje, jer se stanovništvo prepustilo neprimjerenu životu¹⁰¹. Istu mjesnu priču čitao je ili slušao Porfirogenetov izvjestitelj iz Dalmacije. No kad su se poslije neodređena vremena izbjegli Salonitanci oporavili od stradanja boraveći na susjednim otocima, Sever Veliki ih je, piše Toma, doveo u Palaču da se u njoj nastane¹⁰². Salona tako nije propala, ona je nastavila svoj povijesni hod, doduše, na drugome mjestu – danas bismo rekli na drugoj lokaciji. U prvim poglavljima svoje *Povijesti* – valja i to dodati – Toma ne spominje ni datume ni trajanje događaja koje opisuje što, svakako, nije beznačajno za percepciju njegovog pripovijedanja.

Tomi je, dakle, važan ukupan dojam poučne priče, a ne pojedini detalj, pa se u njegovim poglavljima često susrećemo s nelogičnostima koje se ne može ni dobro, niti razložno objasniti. *Salona* je

⁹⁸ N. BUDAK, *Furta sacra et inventio traditionis*. Je li doista postojao kontinuitet između Salonitanske i Splitske biskupije? (= *Furta sacra*), *Munuscula*, str. 157-179, ovdje str. 165.

⁹⁹ Thomas, *Hist. Salon.*, cap. VII, str. 32.

¹⁰⁰ Pietro de' Crescenzi (o. 1233. - o. 1320.) pripadnik rimskog patricijskog roda, pjesnik i pisac agronomskih tekstova i prirodoslovnih djela. Vidi: *Lexicon des Mittelalters*, s. v. Petrus de Crescentiis. – O njemu, upravo u okviru ovih odnosa: V. FUMAGALLI, *Terra e società nell' Italia Padana*. Torino, 1976. (PBE 267), str. 3, 7, 17 itd.

¹⁰¹ Thomas, *Hist. Salon.*, glava 5-7. Kad se ta poglavlja čitaju u prijevodu bez namjere da se u njima razabire i traži povijest, ona su posve literarno obilježena, što je također jedna karakteristika Tomina pisanja.

¹⁰² Slično sam napisao u knjizi o Splitu komentirajući Tomine kroničarske i političke namjere.

propala zbog mnogo jačih razloga nego što su bile tobožnje unutrašnje razmirice i korupcija, grijesi građana i crkvenih dostojanstvenika koji su prodavali crkveno blago što je izazvalo Božju kaznu¹⁰³. Doduše, kad o tome pripovijeda, iznosi i neke činjenice, ali ih uključuje u kršćansku poučnu anegdodu, priču poput one o Sodomi i Gomori. Toma, naime, nije povjesničar kakvim bi ga želio Margetić! Njega ponajprije interesira ono što je povezano uz splitsku Crkvu kojoj je želio stati na čelo i čiju je povijest sastavljao. Lijepo kaže M. Suić, "...(Toma, Ž. R.) je čist skolastik... najprije oblikuje svoju misao i zaokružuje vlastitu konstrukciju da bi je na kraju podupro jednim citatom, upravo onako kako se citira Biblija, jer nema toga za što se u njoj ne bi mogla naći izravna ili neizravna potvrda"¹⁰⁴. To je ujedno i ono privlačno i zanimljivo kod gotovo svakoga srednjovjekovnog pisca koji na taj način traži opravdanje prošlim nevoljama i nesrećama, pri čemu i poučava, i kudi, i ohrabruje svoje čitatelje. Ne piše li Toma na sličan način i kad pripovijeda o splitskim biskupima Guncelu, Hugrinu ili Rogeriju, koji mu nisu bili po volji, dapače, bili su mu svojevrsni suparnici? U tu su priču, naravno, obilato uključeni splitski građani, njihove frakcije ili „stranke”, pa njihovo ponašanje, međusobni odnosi, sklonosti, mržnje, osobne pristranosti itd. Za nesreće i pogubne događaje najčešće je kriva pokvarenost ljudi i njihovi grijesi; sretni su se ishodi, s druge strane, pripisivali njihovim posebnim vrlinama. Bog ih je zato jedanput strašno kažnjavao, drugi put obilno darivao. Bio je kod tih pisaca uvijek vrlo pravedan.

Kad se, pak, analizira pokoji detalj Tomina teksta poput onog u 7. glavi koja nosi naslov *Kako je Salona bila zauzeta*, može se doći do zanimljivih, pa i vrijednih zaključaka. Ovako on piše! *Isti, ut predictum est, impugnabant Latinos, qui regiones maritimas habitabant, maxime autem Salonam, que caput erat totius prouintie. Hec ciuitas a statu sue potentie ualde iam erat collapsa, et in facultatibus nimis atrita. Rector etiam oportunos in ciuitate non erat, quam ob rem ab inimicis facile capi potuit et*

*uastari*¹⁰⁵. (Oni su, kako je već rečeno, napadali Latine koji su nastavali primorske krajeve, a najviše Salonu jer bijaše glava čitave provincije. Taj se grad bio već mnogo srozao sa svoga moćnoga stanja, a u svemu vrlo oslabio. Dostojnog upravitelja grada nije bilo, zbog čega su ga neprijatelji lako mogli osvojiti i opustošiti.) Nešto dalje Toma piše i ovo: *Igitur dux Gothus, qui toti preerat Sclauonie, coadunato magno exercitu equitum peditumque descendit de montibus et castra posuit ex orientali parte ciuitatis, sed et aliam turmam sui exercitus fecit castrametari ex occidentali parte supra mare cepitque ex omni parte oppugnare Salonam...* (Tako se vojvoda Got, koji je bio na čelu čitave Sklavonije, sabravši veliku vojsku pješaka i konjanika, spustio s brdâ (to je kliški prolaz, odakle se cestom pristupa Saloni) i utaborio s istočne strane grada, ali je drugoj postrojbi svoje vojske naredio da se utabori sa zapadne strane nad morem i započeo sa svih strana napadati Salonu...)

Lako je u salonitanskoj topografiji pretpostaviti koja su to mjesta bila: istočno prema Epetiju i zapadno od amfiteatra prema današnjim Kaštelima, presjekli su napadači Goti dvije ceste koje su dovodile u grad. Treća, kojom su iz unutrašnjosti došli do grada, bila je pod njihovim nadzorom. To je zapravo prepričan dio opisa osvajanja Salone u doba Munda i Konstancijana, koju je Toma odnekuda doznao, pa je napadače i nazvao Gotima. Potom opisuje hrabru obranu Salonitanaca, koja – tu sad dolazi na vidjelo onaj pravi razlog njegovu pisanju – zbog mnogih nevolja u samome gradu, nije mogla biti uspješna. Evo što piše: *...perit mens et consilium civibus, praesul nullus erat, rector inutilis, populus dissolutus, quid esset consultius, nesciebant. Sic labefactari civitas primitus a se ipsa incepit*¹⁰⁶ (...nestali su razbor i zajedništvo građana, biskup bijaše nikakav, upravitelj grada nekoristan, puk razuzdan, nije se znalo što bi bilo pametno uraditi. Tako je grad najprije u sebi samome počeo propadati).

Zanimljivo je da anonimni pisac *Historia maior* tu ubacuje smrt biskupa Teodora, jer Tomino *praesul nullus*, shvaća kao da biskupa nije bilo pa dopunja *praesul Theodorus debitum mortis solvit*, ne vodeći računa o sadržaju čitave rečenice. *Praesul nullus* govori da je biskup bio nikakav, loš, nije brinuo ni o crkvenim dobrima, niti o ljudima, što je

¹⁰³ Takvih ponašanja ima u to doba u mnogim krajevima. Spomenuo sam dva prilično udaljena: onaj u južnoj Italiji, u Apuliji, koji sam citirao u bilj. 87, i onaj solunski, ponešto drukčiji, što ga navodi u komentaru F. BARIŠIĆ, *Čuda Dimitrija Solunskoga*, str. 44 i d., citat u bilj. 88.

¹⁰⁴ M. SUIĆ, Lukanov Jader (IV 405) - rijeka Jadro ili grad Zadar?, u: *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske. Opera selecta*. Zadar, 1996, str. 603-626, citat na str. 607.

¹⁰⁵ Thomas, *Hist. Salon.*, cap. VII, str. 32.

¹⁰⁶ Thomas, *Hist. Salon.*, cap. VII, str. 34.

očito iz pisama pape Grgura, pa je i to bio razlog nevoljama. Uostalom i načelnik je bio beskoristan, stanovnici nesložni, plašljivi, pa je *civitas* počela *a se ipsa labefactari* i gubiti svoju nekadašnju moć i ugled. Literarno objašnjenje i prava moralna pouka.

Zamišlja Toma i onaj kataklizmički trenutak, mio kroničarima svih doba, u kojemu uvijek strada mnogo ljudi i opisuje uobičajenu okrutnost osvajača pa kaže „...nije bilo nikoga koji bi poštedio crkve, koji bi se smilovao starim zgradama i krasnim palačama, nego u navali bijesa potpalivši čitav grad, u malo vremena pretvorili su ga u prah i pepeo.” Tomina patetična lamentacija tipičan je primjer sažalijevanja nad zlom sudbinom. O razaranju i uništavanju grada, međutim, nema drugih vijesti, osim mjesnog pamćenja zapisanoga u *Žićima svetih Dujma i Staša* koje je uobličila gradska Crkva.

Zašto sam Tominu izlaganju posvetio mnogo redaka i zašto ću također mnogo njih posvetiti i Porfirogenetovu koji upravo slijede? Zato, jer se na njihovu pisanju temelji ono standardno objašnjenje kojemu suprotstavljam novo, posve drukčije. Pažnju sam zato posvetio više okolnostima njihova nastajanja, a manje njihovu sadržaju i opisima koji su danas poslije historiografskih spoznaja i arheoloških revaloriziranja ipak dovoljno dvojbeni.

5. *De administrando imperio* cara Konstantina Porfirogeneta

De administrando imperio, pripisan bizantskomu caru Konstantinu VII. Porfirogenetu (905. – 959.) povijesni je izvor iz kojeg se, uz ostalo zanimljivo za ranu povijest ovih hrvatskih krajeva, razabiru i *posljednji dani Salone* i njezin tobožnji *pad* u ruke osvajača¹⁰⁷. U njemu su ispričane neke pojedinosti koje su dovodile do znatnih, ali i različitih zaključaka. U glavama 29. – 36., u kojima Car piše o jadrans-

skim krajevima, postoji stanovito nesuglasje, što je nastalo – kako se u znanosti drži – zbog različitog autorstva pojedinih odlomaka. Te dvojbe i predložena rješenja ovdje ostavljam po strani (o njima je pisao potanko M. Lončar sabirući i komentirajući ono prethodno¹⁰⁸), pa ću pažnju obratiti samo na sadržaj priče o osvajanju Salone, pogotovo zato što po načinu izlaganja otkriva isto splitsko podrijetlo koje se u nekim pojedinostima, kako sam već spomenuo, podudara s pisanjem Tome Arhidakona.

Porfirogenet 29. glavu koncipira kao priču o Dalmaciji, da bi propašću njezine metropole dramatisirao čitavu zapadno-balkansku sliku svoga vremena. Lokalno, splitsko podrijetlo zabilježenih podataka pokazuje, naprimjer, spomen i opis susjednoga Klisa – kastruma na hridini i puta pod njim. Ponavljanje nekih događaja u 30. glavi podupire pretpostavku kako je riječ o istome izvoru obima poglavlja, o mjesnoj splitskoj tradiciji koja ističe nekadašnji ugled Salone kao potvrdu svojoj suvremenoj gradskoj i crkvenoj autonomiji. K tome, nastojao je naglasiti pripadnost ovih jadranskih krajeva Carstvu, što ističe i Arhidakon koji je „salonitanske Slavene“ u svojoj priči podložio carskoj *iussio* i naredio im da se pomire sa Splićanima. Lončar je točno napisao: „Politička je ideja teksta prilično jasna. Želi se istaknuti bizantsko pravo nad Slavenima i Romanima u Dalmaciji, zato što ‘rimski’ vlast postoji nad čitavim prostorom od davnine, a nad Slavenima otkad su došli“¹⁰⁹.

U 29. i 30. glavi, pišući o osvajanju Salone, Porfirogenet spominje osim kastruma Klis (*Kleis*) i rijeku – u 29. glavi na samome početku pripovijedanja to je izrijekom rijeka Dunav – koja je tada, po njemu, bila granica između starosjedilaca Romana i došljaka Slavena ili Avara. U toj priči treba primijetiti točnu konstataciju o Klisu, kastrumu na ključnome mjestu i bitnom strategijskom položaju za obranu Salone. Dalmatinski carev izvjestitelj vrlo je vjerojatno pripovijedanje (pamćenje) mjesnih kazivača prenio u Konstantinopol, a nije isključeno da je Klis bio i tamo poznat u obrazovanim krugovima po pisanju Prokopija, koji je Saloni posvetio mnogo stranica svoga *Gotskoga rata*. Gubitak toga nekada važnoga grada na istočnoj obali Jadrana bio je za careve stratege i čitatelje, kojima je tekst bio namijenjen, vjerojatno razumljiv i poslije mnogo godina.

¹⁰⁷ Odavna je privukao pažnju hrvatskih povjesničara, pa ću spomenuti dvojicu starijih: G. MANOJLOVIĆA, Studije o spisu *De administrando imperio*, *Rad JAZU* 182, 1910, str. 1; *Rad JAZU* 186, 1911, str. 35; *Rad JAZU* 187, 1912, str. 1 i N. TOMAŠIĆA, Život i djela cara Konstantina VII. Porfirogenita. *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arkiva* 20, 1918, s prijevodom. Oni su zaslužni da je Car postao neizbježan izvor za ranu povijest Hrvata. – Koristim se usporedbom tekstova u I. Bekkera i Gy. Moravcsik, R. H. J. Jenkinsa, te prijevodima N. Tomašića i B. Ferjančića iz njihovih citiranih djela. Upozoravam uzastopno na komentare B. FERJANČIĆA, nav. dj., str. 28 i M. LONČARA, *Filološka analiza* na više mjesta.

¹⁰⁸ U doktorskoj disertaciji *Filološka analiza* navedena su u „Dalmatinskim poglavljima”, str. 94.

¹⁰⁹ M. LONČAR, *Filološka analiza*, str. 504.

U Saloni, pak, gradu velikom kao pola Konstantinopola, piše Car, skupljala se i opremala tisuća konjanika te prolazeći podno klisure, koja je četiri tisuće koraka daleko od grada, dolazila stražariti na rijeci. Klis je u pripovijedanju još jedanput važna točka u priči o Saloni. Ovog puta je mjesto, straža, kontrolna točka – ključ salonitanskih vrata, gdje su Avari/Slaveni prevarivši posadu kastruma došli do grada, osvojili ga i porušili. Car potanko opisuje kako se to dogodilo, uključujući omiljenu anegdodu – priču o varci, prijeari, kojom su svladani oni njemu bliski, dakle Romani. Da bi naglasio nesreću koja ih je zadesila, priči je dodao i važan kršćanski blagdan „Veliku i Svetu subotu” – dane patnje i muke koji prethode Kristovu uskrsnuću¹¹⁰. Sve, dakle, detalji koji obogaćuju pripovijedanje, koji su razumljivi te ih nema razloga provjeravati i u njih posumnjati.

Jedan, međutim, oko kojega započinju problemi u tumačenju *Careva teksta* jest rijeka na kojoj je bila ustrojena obrana grada. Spomenuta u 29. glavi pod imenom Dunav, potaknula je pitanje: može li o njemu, koji je vrlo daleko od Salone, biti riječ? Odgovor je predložio R. Novaković¹¹¹, a zatim su njegovo tumačenje, kako sam već spomenuo, osnažili N. Jakšić i I. Marović, te A. Milošević arheološkim i topografskim interpretacijama sinjskoga područja.

Danuvius, velika europska rijeka važan je topografski znak već u kasnoj antici. Bila je jedna od konstanti u politici, vojnoj strategiji, gospodarstvu, ali i u memoriji država i pojedinaca: kroničara, pisaca, filozofa itd. U sfere rimskih interesa ulazi već u 1. stoljeću, pa se u Augustovom državničkom spisu (izvještaju) *Monumentum Ancyrantum* spominje kako su se granice Ilirika proširile ...*ad ripam fluminis Danuvii*. Na njemu se gradio Trajanov most, uspostavljala obrana Carstva, sagradile mnoge tvrđave, uporišta obrane, događali prvi prodori „barbara“ itd. Dunav nije poput mnogih rijeka koje su također povezane uz važne povijesne događaje. Nije, naprimjer, poput Cezarova geografskim položajem nevažna Rubikona, bez obzira što je, po

sasvim drukčijim zgodama – anegdotama, postao slavan. Mnogo je potvrda značaju Dunava, a vrlo je lijepa pjesnička figura Decima Ausonija Magna¹¹²:

*Illyricis regnator aquis, tibi Nile secundus
Danuvius laetum profero fonte caput.*

Vladar iliričkih voda, ja Dunav, tvoj sudrug Nile, na izvoru radosno podižem glavu.

Prestaje se češće spominjati otprilike u vrijeme kad Istočno Carstvo na tome području nema gotovo nikakvih ingerencija, kad je dunavski limes izgubio početno značenje. Rijeka, međutim, ostaje u pamćenju kao važna referentna točka, opće mjesto kod bizantskih pisaca sve do svršetka 6. i poslije u 10. stoljeću, kad se nakon znatna hijata obnavlja historioografska literatura.

I u hrvatskim ranosrednjovjekovnim, dalmatinskim zemljopisnim određenjima Dunav je orijentir pa se, naprimjer, u Trpimirovoj darovnici spominje kao granica Splitsko-salonitanske nadbiskupije koja se prostire ...*usque ad ripam Danubii*. Dakako, to je netočno, ali je tu Dunav naslijeđeni *topos*, znak kojim se od rimskih vremena definira Dalmacija, u ovoj prigodi i njezina metropolitanska Crkva. Zato se čini posve logičnim da i Porfirogenet u 10. stoljeću spominje tu rijeku, pogotovo kad je riječ o obrani, jer se time asocira na onaj rimski obrambeni sustav, a naglašava i važnost provincijalne metropole, čije značenje ističe, doduše pretjerano, riječima kako je velika kao polovina Konstantinopola. Spomenuti rijeku Cetinu, posve nepoznatu, ne bi imalo nikakve vrijednosti u kontekstu pripovijedanja u obima glavama *Careva teksta*. Uostalom ni prvo ni drugo čitatelj nije bio u prilici provjeravati, pa je kao poznata odrednica naveden Danubij. Spomenuta četvorica povjesničara: Novaković, Jakšić, Marović i Milošević uputila su objašnjenje u drugome smjeru, pa umjesto Dunava rijeku Cetinu i prijelaze preko nje povezala s *propašću Salone*.

Uz Salonu, Klis i rijeku (Dunav – Cetina!), grad *Spalatum* je kod Porfirogeneta četvrta geografska, ali i kulturološka odrednica, jasna i dovoljno poznata da se njome, koja je povezana sa starim carem, pobliže definira i srednjodalmatinski, salonitanski ambijent. Novi grad je Dioklecijanova palača koju valja opisati, dakako, s mnogo netočnih pojedinosti koje čitatelju *Careva teksta* za dojam o starini i

¹¹⁰ Ti značajni kršćanski dani često se navode u hagiografskoj literaturi, pa se naprimjer, spominju i u pričama o sv. Dimitriju kad se opisuje kako je upravo na Veliki petak u Solunu pripremana pobuna. *Čuda Dimitrija Solunskoga*, str. 127.

¹¹¹ R. NOVAKOVIĆ, Neka zapažanja o 29. i 30. glavi *De administrando imperio* (= *Neka zapažanja*), *Istorijski časopis* 19, Beograd, 1972, str. 14-19.

¹¹² *Decimi Magni Ausonii opera*. (Ur. R. P. H. Green), Oxford, 1999, *Epigrammata* 38, str. 74.

ugledu već konfiguriranog srednjovjekovnoga *Spalatum* (*Aspalathosa*) nisu bile važne.

Zaključujući ovaj odlomak o Porfirogenetu i spominjući pokoju dilemu što se u njemu čita, dilemu koja se nadopunjuje s Arhidakonovima, a koje se uzastopno nastoji što bolje razriješiti, nameće se potreba novoga, suvremenoga i s današnjih pozicija obrazloženoga čitanja, pa i ponovnog dešifriranja povijesnih pisanih vrela koja se odnose na naše krajeve. Za to sam se odavna zalagao, pa me razveselilo kada je M. Švab svoj rad u zborniku o *Etnogenezi Hrvata*, osvrćući se na *Carev tekst*, završio ovim riječima: „Poći valja od faksimila, ne samo od pariškoga kodeksa. Put ni brz, ni lak, ali jedini plodonosan”¹¹³. Na nj se, nažalost, ne mogu upustiti jer ne znam taj posao obaviti, pa sam se u ovome radu oslonio na Bekkera i Moravscik-Jenkinsa te Ferjančića i Lončara.

6. *Liber pontificalis*

Sljedeći važan izvor jest *Liber Pontificalis*, zbirka vijesti o životima i djelovanju papâ od sv. Petra do smrti Pija II. (1464.), koju su tijekom stoljećâ sastavljali i redigirali mnogi pisci. U njoj je za hrvatsku historiografiju zanimljiva vijest iz polovine 7. stoljeća, koja pripovijeda kako je papa Ivan IV. (640. – 642.) poslao u Dalmaciju i Istru svoga pozdanika opata Martina s mnogo novca da otkupljuje od „barbara” zarobljene i da donese u Rim relikvije dalmatinskih i istarskih mučenika. Taj poznati odlomak glasi: *Iohannes, natione Dalmata, ex patre Venantio scolastico... misit per omnem Dalmatiam seu Histriam multas pecunias per sanctissimum et fidelissimum Martinum abbatem propter redemptionem captivorum qui depredati erant a gentibus. Eodem tempore fecit ecclesiam beatis martyribus Venantio, Anastasio et Mauro et aliorum multorum martyrum, quorum reliquias de Dalmatias et Histrias adduci praeciperat, et recondit eas in ecclesia supra scripta, iuxta Fontem Lateranensem.* (Ivan rodnom Dalmatinac, od oca Venancija skolastika... poslao je nadasve svetoga i odanoga opata Martina s mnogo novca po čitavoj Dalmaciji i Istri da njime otkupi sužnje koje su pogani bili zarobili. U isto vrijeme sagradio je crkvu blaženim mučenicima Venanciju, Anastaziju i Mauru i mnogim drugim mučenicima, a njihove relikvije odlučio prenijeti iz

¹¹³ M. ŠVAB, Današnje stanje historiografije o pojavi Hrvata na istočnoj obali Jadrana, u: *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, 1995, str. 60.

Dalmacije i iz Istre (pokrajine su ovdje navedene u pluralnom obliku!) i ponovno ih sahraniti u prije spomenutu crkvu pokraj lateranske krstionice, uz oratorij blaženoga Ivana Evanđelista)¹¹⁴. Vijest je važna u raspravi o *propasti Salone* i postanku *Spalatum*, pa ću joj i ovdje posvetiti pažnju i dopuniti neke pretpostavke koje sam bio izložio u knjizi o Splitu¹¹⁵.

U svojim prvim rečenicama ta vijest ne pobuđuje naizgled nikakvu dvojbu: ne bi trebalo posumnjati u ono što pisac pripovijeda, jer se događalo da se od poganâ doseljenika otkupljuju zarobljeni domaći ljudi¹¹⁶. No treba se zapitati: od kojih bi Slavena papin poslanik opat Martin otkupljivao zarobljenike? Gdje su oni u Istri i u Dalmaciji bili

¹¹⁴ Riječi ... *reliquias de Dalmatias et Histrias adduci praeciperat, et recondit eas in ecclesia...* prevodim ponešto drukčije od uobičajenog: „... Ivan je relikvije iz Dalmacije i Istre odlučio prenijeti i pohraniti ih (pohranio ih je) u crkvu...“ jer se ovako naglašava njegova osobna želja, a ne „službeni čin” kakav je, naprimjer, otkup zarobljenih autohtonaca. M. Ivanišević, *Izvori 2*, str. 34, 58, donio je i varijante teksta iz *Liber pontificalis* koje se čitaju u *Historia salonitana maior*, u *Korčulanskom kodeksu* i u *Historia salonitana* Tome Arhidakona, a koje su, uz ostalo, potakle raspravu o razlogu izostanka Dujmova lika na lateranskome mozaiku. Zanimljiva je, naime, rečenica kojom se konstatira da je taj papa posvetio crkvu trojici mučenika: Venanciju, Anastaziju i Mauru, te „još mnogim ostalima”, a da se u njoj ne spominje salonitanski mučenik Dujam. Razlike u tekstovima nameću mnoga pitanja. Zašto su, naprimjer, neke važne pojedinosti u varijantama teksta ispuštene? O prijenosu relikvija, likovnom prikazu na mozaiku u Lateranu i rekognicijama literatura je obimna; ovom prigodom navodim noviji rad F. Veraje koji komentira neka dosadašnja mišljenja i korigira svoje prethodno: Kapela sv. Venancija u Rimu i kult solinskih mučenika, u zborniku: *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*. Zbornik međunarodnog znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma, Split 14. - 15. svibnja, 2004. (= *Salonitansko-splitska crkva*). (Ur. J. Dukić, S. Kovačić, E. Višić Ljubić), Split, 2008, str. 81–106.

¹¹⁵ Ž. RAPANIĆ, *Od carske palače*, poglavlje: *Salonitanska crkva u carevu zdanju*, str. 158–170.

¹¹⁶ Otkup zarobljenih, naprimjer, spominje i vrlo kratka vijest koja se čita u: G. MARINI, *I papiri diplomatici*. Roma, 1805, više puta donesena od novijih autora. Navodeći neke od njih, komentirala ju je I. NIKOLAJEVIĆ, *The redemption of captives in Dalmatia in the 6th and 7th Century (= Redemption)*, *Balcanoslavica* 2, 1973 (1974), str. 73–79. – U svojim pismima Grgur I. dotiče na razne načine otkup zarobljenih, gotovo redovito u sasvim određenom kontekstu, prilici, događaju ili incidentu.

tako ustrojani da bi predstavljali nekakav „politički ili lokalni faktor” s kojim bi opat pregovarao? Tko je, dakle, u Istri i u Dalmaciji kada i gdje zarobio te domaće ljude, gdje ih je Martin mogao otkupiti, kamo odvesti i kako izbačene iz ropstva na sigurno mjesto dovesti, privremeno udomiti, pogotovo ako je bila riječ o većem broju tako spašenih, otkupljenih autohtonaca? A iz teksta se sluti velik broj, jer je papa *multas pecunias misit*. Ta pitanja, međutim, nisu bila postavljena, pa na njih nije bilo ni odgovora. Sumnju, pak, u zadržavanje zarobljenika duže vrijeme, čak nekoliko desetljeća (a to bi ovisilo o datumu kojim se pretpostavi osvajanje Salone i potom zarobljavanje, tj. od doba opatice Ivane do Heraklijeva doba!) iznio je I. Marović koji se, tražeći taj datum, pita: „Tko bi desetljećima držao zarobljenike u ‘onim burnim vremenima’¹¹⁷. Na ta je pitanja teško odgovoriti unatoč relativno dobrom poznavanju općih okolnosti dolaska i naseljavanja Slavena¹¹⁸. Među onodobnim Slavenima nije uočena neka organizirana zajednica (pogotovo ne neka tzv. politička tvorevina) koja bi bila spremna ratovati i zarobljavati, a diplomatski sposobna pregovarati o predaji/prodaji zarobljenih. U Dalmaciji nije prepoznata ni po čemu, u Istri samo po povremenim inkurzijama kojima se carski zapovjednici odupiru pa ih pobjeđuju i o tome izvještavaju i papu Grgura. U neposrednoj, pak, okolici Poreča i Salone, tada Slavena – nije bilo. A Martin bi upravo tu, kupivši relikvije iz tih gradova, trebao pregovarati o zarobljenima. Mogao je, pretpostavljam, pregovarati samo s ponekim rodovskim poglavarom, što je ipak nedovoljno za akciju dvojbena ishoda koja bi potekla od samoga pape. Pojedinačna oslobađanja otkupom zabilježena su i u pismima Grgura Velikoga biskupima, crkvenim zajednicama ili pojedincima, koji u pojedinim prigodama dopušta prodaju

crkvenog posuđa da bi se prikupio potreban novac. Radilo se obično o veliku iznosu što, svakako, nije omogućavalo u našem primjeru otkup velikog broja ljudi usprkos tome što Martin – piše *Liber* – nosi *multas pecunias*¹¹⁹.

Posve neprihvatljivih (nepromišljenih!) objašnjenja, doduše, ima. Jedno takvo ponudio je, naprimjer, V. Koščak i već sam ga komentirao¹²⁰. Opat Martin plovio je, piše on, uz obalu *papinim* (kurziv Ž. R.) brodovima, kojih nije moglo biti više od 2 ili 3! Kako je došao do pomisli o papinim brodovima u Jadranu i po čemu je pretpostavio da ih je moglo biti dva do tri, i odakle bi i zašto sužnje ti brodovi doveli na otoke (koje?), on nije objasnio. Nije se upitao ni koji bi to brodovi bili što bi ukrcali mnogo ljudi (u kojoj luci!) što ih je opat otkupio, a koji se nisu mogli vratiti svojim kućama. Mnogo je naivnih, jednostavnih pitanja koja znatno otežavaju ozbiljno interpretiranje priče o Martinovu pothvatu.

Drugi dio vijesti iz *Liber pontificalis* u kojemu se pripovijeda o prijenosu relikvija, privukao je također moju pažnju, pa sam izrazio sumnju u točnost svega što se čita i u tome odlomku¹²¹. Ponovit ću i to ovdje! Bio sam ohrabren rekognicijom relikvija koju je za *Drugoga vatikanskoga sabora* pokrenuo splitski nadbiskup Frane Franić. Tada je na molbu splitskog Nadbiskupskog ordinarijata Sveta Stolica ustrojila komisiju koja je 1962. – 1964. godine obavila prepoznavanje relikvija u lateranskome oratoriju. Nalaz vatikanske komisije, bio je vrlo skroman: u urni se nisu našle velike kosti – naprimjer lubanja, kosti nogu ili ruku – već samo neke male ljudske, pa čak i životinjske kosti¹²². Nema, dakle, nikakva valjana dokaza da su tamo položene i pre-

¹¹⁷ I. MAROVIĆ, *O godini razorenja*, str. 69.

¹¹⁸ Mogu podsjetiti na dva starija, vrijedna rada koji na sažet, a dovoljno informativan način pišu o dolasku Slavena na istočni i zapadni Balkan, uključujući Istru i Dalmaciju i koji su usprkos novijim i naknadnim područnim i specifičnim proučavanjima ostali pouzdano polazište raspravljanju: F. BARIŠIĆ, *Proces slavenske kolonizacije Istočnog Balkana*, u: *Simpozijum Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slavena*, 24. - 26. oktobra 1968. (Ur. A. Benac), Akad. Nauka BiH, Posebna izdanja, knj. XII, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 4, Sarajevo, 1969, str. 11-27. – B. GRAFENAUER, *Proces doseljavanja Slovena na Zapadni Balkan i Istočne Alpe*, u istom svesku, str. 29-55.

¹¹⁹ I. NIKOLAJEVIĆ, *Redemption*, navodi Priska (*Viz. Izv.* 1, str. 9 – 8 solida) i papino pismo Feliksu, biskupu Siponta (*Gregorii Epistolae*, Lib. IV, ep. 17, *Mon. Germ. Hist.*, Epp. 1, str. 250 – 12 solida). Primjere ponavljam kako bih naglasio visoku cijenu i u različitoj prilici, mjestu i u različito vrijeme. Nije moguće doznati način kontaktiranja što su koji put zabilježili istočni pisci opisujući pregovore carevih poslanika s barbarima na istočnim granicama.

¹²⁰ V. KOŠČAK, *Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925. - 928. godine*, *Historijski zbornik*, 33-34, 1980 - 1981, str. 292. – I to sam komentirao u: *Ivan i Donat*, bilj. 12.

¹²¹ Ž. RAPANIĆ, *Od carske palače*, str. 169.

¹²² M. PELOZA, *Rekognicija relikvija dalmatinskih i istarskih mučenika u oratoriju sv. Venancija u Rimu 1962. - 1964. godine*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 63-64, 1961 - 1962 (1969!), str. 163-180.

nesene relikvije dalmatinskih i istarskih mučenika! Vrijedi usput spomenuti i jednu staru splitsku rekonstrukciju svetačkih ostataka obavljenu početkom 12. stoljeća u vrijeme nadbiskupa Krescencija. Potakla ju je priča o dvama svetim Dujmima, o njihovim moćima, njihovu prijenosu i mjestu gdje se čuvaju. O tome je pisao Lj. Karaman nastojeći u duhu ondašnjih spoznaja problem rasvijetliti, pa je pri tome neke pojedinosti dobro naslutio¹²³.

Salonitanski mučenici prikazani su, međutim, na glasovitome lateranskome mozaiku, pa je vjerojatno Martinova misija imala i važniju zadaću od otkupa zarobljenika u krajevima kojima su se bili približili Slaveni. Otkup je, naime, kad se događao, bio dio plemenitih, općih, temeljnih kršćanskih pobuda, osobito aktualnih u opasna vremena, pa je posve logično bio istaknut i u praktičnom djelovanju pape Ivana koji je kao i papa Grgur, i mnogi drugi crkveni dostojanstvenici pomagao i poticao spašavanje zarobljenih. No nešto je drugo, svakako, vrlo važno, a čini mi se čak i bitno bilo u razlogu Martinove misije. Ivan IV., papa Dalmatinac, želi afirmirati nadležnost rimske Crkve nad istočnom obalom Jadrana, koja je u to nesigurno vrijeme ugrožena ne samo „barbarima” Slavenima, nego i pretenzijama konstantinopolskoga patrijarha. To se pokazalo stotinjak godina poslije tobožnjim sudjelovanjem dalmatinskih biskupa, 754. godine, na saboru u Konstantinopolu (u Konstantinovoj carskoj palači Hijereji)¹²⁴, a, svakako, nedvojbenim sudjelovanjem dalmatinskih – jadranskih biskupa na saboru u Niceji 787. godine¹²⁵. Lateranski mozaik na kojem su prikazani salonitanski i istarski sveci javna su, očita potvrda tog papinog nastojanja. Njihove,

pak, donesene relikvije iz Istre i Dalmacije, o kojima piše *Liber pontificalis*, bile bi tome nepobitan argument – tada kao i prije i poslije dugo vremena – vrlo moćan u mnogim prilikama. U ovom primjeru i za nadležnost rimske Crkve nad istočnom obalom Jadrana i jedan posredni argument za politički autoritet rimskoga dukata prema susjednim langobardskim, spoletinskom i beneventanskom, odnosno prema ravenskome egzarhatu. To je zorno postigao gradnjom oratorija i freskama jadranskih mučenika, porečkih i solinskih na njegovom zidu, a mogao još potvrditi barem simboličnim dobivanjem njihovih relikvija.

Ivan IV. je, svakako, dobro znao da je izvorne relikvije neprimjereno tražiti. Već od početka štovanja mučenika, osobito na Istoku, svečanosti se u kršćanskim zajednicama ponavljaju na njihov spomen-dan i postaju temelj, zalag stalnog i dostojnog čašćenja. Zato neka realija povezana sa slavjenikom ima neprocjenjivu važnost. S obzirom da sve zajednice nisu imale vlastite mučenike, preuzima se ili štovanje značajnijih i poznatijih ličnosti, ili nastoji doći do njihovih relikvija na razne načine¹²⁶. Bilo je pri tome i nedolična ponašanja, izmišljanja i krivotvorenja, osobito u krajevima gdje su poganski kultovi ostavili znatna traga. Tako, naprimjer, zaključci petoga sabora u Kartagi, održanog u vrijeme careva Teodosija i Honorija (svršetkom 4. stoljeća), donose članke kojima se nalaže postupanje s lažnim relikvijama i uništavanje poganskih prikaza – *idolorum reliquiis* koji su se širili u puku¹²⁷.

godine, *Filologija JAZU*, Zagreb, knj. 11, 1982 - 1983, str. 75-92. Pretiskano u: *Uz početke*, str. 25-35. S time povezujem i obnovu biskupija u *Jaderu* i *Spalatumu*, o čemu sam opširno pisao u radu *Ivan i Donat*.

¹²³ LJ. KARAMAN, Žrtvenik sv. Dujma, u: *Eseji i članci*. Zagreb, 1939, str. 81-96.

¹²⁴ O saboru u konstantinopolskoj carevoj palači, njegovu značenju za ovdašnje, dalmatinske crkvene odnose polovinom 8. stoljeća, s bogatim osvrtom na postojeća tumačenja koja se čitaju u svega nekoliko riječi tog izvora, pisao je I. BASIĆ, Dalmatinski biskupi na crkvenom saboru u Hijereji 754. godine, u: *Spalatumque dedit ortum*. Zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, (ur. I. Basić, M. Rimac), Split, 2014, str. 149-196. Iz njegovog rada citirat ću važnu završnu rečenicu koja otklanja mnoge dvojbe: „Na temelju svega iznesenog, dok to druga istraživanja ne opovrgnu, preostaje konstatirati da je vijest Mihajla Sirijskog o biskupima iz ‘Dalmacije’ vjerojatno ipak irelevantna za crkvenu povijest Dalmacije u pravom smislu riječi”.

¹²⁵ R. KATIČIĆ, Imena dalmatinskih biskupija i njihovih biskupa u aktima ekumenskoga koncila u Niceji 787.

¹²⁶ Podsjetit ću na poznati, gotovo anegdotski atraktivan kasniji primjer: Venecijanci, pomorci i trgovci, uspijevaju, 828. godine, iz Aleksandrije prokrijumčariti relikvije sv. Marka i donijeti ih u Veneciju. Time pokazuju naklonost svoga grada Istoku, a ne franačkome Zapadu ne izazivajući sukobe kojih je bilo na početku stoljeća. Zadarski biskup Donat s puta u Konstantinopol, oko 805. godine, legalno je donio u Zadar relikvije sv. Anastazije čime je također afirmirao zametke proorientalne jadranske političke privrženosti koju zastupa Venecija. Oko 809. godine, piše Porfirogenet (*De Adm. Imp.* cap., 29), u Kotoru se štuje sv. Tripun čije su moći Kotorani kupili od venecijanskih trgovaca (*Viz. Izv.* 2, str. 23, bilj. 50).

¹²⁷ *Synodus apud Carthaginem Africanorum quae constituit canones numero CXXXVIII*. Prema: *Pat. Lat.*, Vol. 67, col. 207. Zaključak XXCI. *De falsis memoriis martyrum. Item placuit, ut altaria quae passim*

„Splitskim Salonitancima“ – vratimo se u Palaču – nije trebalo relikvije ni krijumčariti, ni kupovati, niti krasti. One su bile njihove, domaće, autentične, a bile su u *Spalatumu*, po svoj prilici, već od svršetka 6. ili početka 7. stoljeća. Salonitanski kler i njihov biskup – pretpostavljam da je to bio Maksim – nije ih ostavio na gradskim grobljima (ili groblju!) napuštajući grad; prenio ih je s ostalim dragocjenostima svoje Crkve u novo sjedište jer je to bio običaj u vrijeme opasnosti koje su prijetele gradu, točnije grobljima izvan njega. Relikvije salonitanskih i parentinskih mučenika, na drugome mjestu, u Rimu, bile su, kako sam već naglasio, snažan argument papi Ivanu IV. za njegovu rimsku Crkvu i dokazivanje područja njezine ingerencije.

Da bih ovu pretpostavku posredno ilustrirao opet dozivam Ivanova glasovitog prethodnika Grgura Velikoga. On je, 594. godine, odbio molbu carice Konstantine, žene cara Mauricija, da joj iz Rima pošalje u Konstantinopol *caput sancti Pauli aut aliud quid de corpore eius* čime bi ona obdarila novu crkvu njemu posvećenu¹²⁸. Grgur u pristojnome, a suzdržanome pismu s mnogo teoloških i liturgijskih razloga objašnjava kako tome ne može udovoljiti¹²⁹. Upućuje papa carici i pouku, gotovo

per agros, et per vias, tanquam memoriae martyrum constituuntur, in quibus nullum corpus, aut reliquiae martyrum conditae probantur, ab episcopis qui locis eisdem praesunt, si fieri potest, evertantur: si autem hoc per tumultus populares non sinitur, plebes tamen admoneantur, ne illa loca frequentent..... (O lažnim uspomnama na mučenike. Isto je tako zaključeno da oltare, koji su posvuda po poljima i pokraj putova postavljeni kao da čuvaju uspomene na mučenike, a u kojima nema nikakva tijela ili relikvija mučenika, biskupi tih mjesta, ako bude moguće, poruše. Ako to, pak, zbog negodovanja domaćih ljudi ne bi bilo moguće, neka se puk ipak opomene da ne posjećuje ta mjesta...). – Zaključak XXCIV. *De idolorum reliquiis extirpandis. Item placuit ab imperatoribus gloriosissimis peti, ut reliquiae idololatriae non solam in simulacris, sed in quibuscunque locis, vel lucis, vel arboribus omnimodo deleantur. (O iskorjenjivanju poganskih prikaza. Isto je tako zaključeno zatražiti od preslavnih careva da se ostatci idolopoklonstva ne samo u žrtvenicima, nego i na bilo kojem drugom mjestu, u gajevima ili u stablima na svaki način unište.)* – Podsjetit ću da, naprimjer, Karlo Veliki mnogo stoljeća poslije pokreće drastične postupke protiv Sasa i njihova štovanja *demonia* o čemu piše i Einhard (*Vita Caroli imperatoris*, cap. 7). Relikvije u germanskim područjima, dodat ću usput, bile su rijetkost.

¹²⁸ *Gregorii Epistolae*, Lib. IV, ep. 30, *Mon. Germ. Hist.*, Epp. 1, str. 264.

¹²⁹ *Cognoscat autem tranquillissima domina, quia Romanis consuetudo non est, quando sanctorum reliquias*

prijekor jer bi ona, prebrižna augusta, trebala znati da je kod Rimljana (tj. na Zapadu) običaj (*Romanis consuetudo est*) prilikom ustupanja ili poklanjanja relikvija ne odvajati neke dijelove tijela već samo u kutije – *sed tantummodo in buxide (capsa ili capsella, relikvijar)* staviti (uložiti) dijelove platna ili svile u koje je bilo umotano sveto tijelo. Svetogrđe je u Romaniji i na čitavome Zapadu uzeti nešto što se na svetome tijelu nekome učini poželjnim. Piše joj dalje kako su grčki monasi (*Greci monachi*) prije dvadesetak godina u mraku i tišini noći iskopali pokraj crkve sv. Pavla tijela mrtvih i uzimali kosti. Dodaje zatim pokoju anegdotu, nevolje i kazne koje su se događale. Da bi ipak želja carice Konstantine i njezina pobožna nakana bile na neki način ispunjene, poslat će joj dijelove lanca kojim je bio svetac okovan. Zaključuje Grgur tako superiorno, gotovo s ponešto ironije izabravši opet riječi kojima se obraća: ... *serenissime domine tam religiosum desiderium esse vacuum non debet, de catenis quas ipse sanctus Paulus apostolus in collo et in manibus gestavit, ex quibus multa miracula in populo demonstrantur, partem vobis aliquam transmittere festinabo*¹³⁰. Ivanu su, svakako, bile poznate i ovakve anegdote i načela po kojima se postupalo, pa nije ni sam mogao tražiti ono, čemu se nije moglo udovoljiti.

Dvojbe u punu vjerodostojnost vijesti koje donosi *Liber pontificalis* – treba i to dodati – nameće podatak da je opat Martin odnio u Rim i relikvije porečkoga mučenika Maura. Tada, oko 640. godine, u bliskome okružju grada nisu bile nikakve *gentes* koje bi ugrožavale grad i zarobljavale stanovnike, a s kojima bi papin poslanik mogao pregovarati o otkupu. U 6. stoljeću, pak, Maurovo je tijelo s prigradskoga groblja preneseno u Eufrazijevu baziliku i tamo počivalo – kako kaže A. Badurina – sve do 1354. godine, do rata Mlečana i Đenovežana¹³¹.

dant, ut quicquam tangere praesumant de corpore. Sed tantummodo in buxide brandeum mittitur, atque ad sacratissima corpora sanctorum ponitur. Pa nešto dalje nastavlja ovim riječima: *In Romania namque vel totius Occidentis partibus omnino intolerabile est atque sacrilegium, si sanctorum corpora tangere quisquam voluerit.* Nav. mj.

¹³⁰ Na istom mj.

¹³¹ A. Badurinu sam citirao i u knjizi o Splitu, poglavlje: *Salonitanska Crkva u carevu zdanju*, str. 169, bilj. 295. – O tome on piše u: *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Zagreb, 1979, str. 264. Objašnjava dvojbu koju ovdje ističem, a rješava je uz pomoć spomenute rekonstrukcije moći dalmatinskih

Martin je, dakako, putujući prema Dalmaciji mogao proći preko Istre i biti u Poreču, kako to spominje i Bulić¹³². To je s obzirom na ceste i uobičajene pravce putovanja kopnom i plovidbe morem, posve logično, ali odnositi moći mjesne porečke Crkve, njezina mučenika Maura, vjerujemo da nije nimalo lako, pa čak i nemoguće dobro objasniti.

Svećenik Martin, a to je ovdje, u našoj priči važno, nije odnio relikvije ni iz Poreča, niti iz Salone! Tà, stanovnici *Aspalathosa* ili *Spalatum*, oni u Palači i oni oko nje, odavna su imali svoju mjesnu Crkvu i u njoj štovali svoje svece¹³³. Doseljeni Salonitanci pridružili su im nove: Bogorodicu i svoje svete mučenike, točnije njihove relikvije koje su sa sobom donijeli iz Salone. One su, svakako, bile vrlo važan argument Ivanu iz Ravenne pri ponovnom uspostavljanju biskupije bez obzira na vrijeme, na moguću inicijativu Zapada ili Istoka, Rima ili Konstantinopola.

Opatova misija, vratimo se sada Martinu, osim one papine prve i temeljne namjere, bila je i podrška mjesnim Crkvama. Priča u *Liber pontificalis* oslanja se na sasvim realnu pretpostavku da je Martin u Rim donio neki simbolični pokazatelj – dokaz putovanja po i Istri i Dalmaciji, možda *in buxide vel in capsella*, a relikvije su ostale u domaćim sjedištima. To je bilo vrijeme kad su otklonjene one pesimistične atmosfere s kraja prethodnog stoljeća kad se strepilo od barbarskog naseljavanja. Kako od toga nije bilo ništa, život se smirio, Salonitanci popravljaju i pregrađuju crkve u Heraklijevo doba, Porečani u miru štiju nedavno prenesene relikvije sv. Maura, a stanovnici u okolici Zadra, iako depopuliranoj kao i mnogi krajevi uz obalu, održavaju svoje crkve i nastavljaju život ne sluteći da će uslijediti još jedna prijetnja – novi doseljenici, Hrvati.

Treba još nešto važno dodati!

E. Dyggve je prije sedamdesetak godina bio posumnjao u punu točnost vijesti o prijenosu relikvija koje donosi *Liber pontificalis*. Iako sam Dyggveovu knjigu mnogo puta imao u rukama, konzultirao ju usredotočen na salonitansku arhitekturu kojoj je on svojim proučavanjima i interpretacijama dao

i istarskih mučenika iz oltara kapele sv. Venancija. Porečani bi, prema tome objašnjenju, koje je moguće, pa i logički opravdano, opatu Martinu dali tek „manje relikvije”, kao i Salonitanci (*Spalatenses*), što pokazuje i obavljena rekognicija koju je odobrila Sveta Stolica.

¹³² F. BULIĆ - Lj. KARAMAN, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*. Zagreb, 1927, str. 198.

¹³³ Usp. ovdje bilj. 160.

neizmjeran doprinos, ove sam njegove komentare zapazio tek nedavno. Zaista je čudno da im nitko – koliko mi je poznato – nije obratio pažnju. Naglašavajući kako je novi grad *Spalatum* postao nasljednik Salone i u crkvenim relacijama, Dyggve piše: “*It was therefore in no way in conformity with the interests of the Spalatians that the local martyr-relics on which Salona had in earlier days based her leadership were withdrawn from the Church at Split*”¹³⁴. (Nije zato bilo nimalo u skladu s interesima Splitskoga da relikvije mjesnih mučenika, na kojima je Salona od ranih dana zasnivala prvenstvo, budu oduzete splitskoj Crkvi.) Zatim dodaje kako će o tome biti još riječi, pa na str. 126 piše i ovo: “*The new hierarchy asserted that it was the inheritor of the Salonitan Church and tried zealously to transfer the rights and privileges of the earlier Salonitan metropolis to the new Church-centre. The translation mentioned above to Rome of the Salonitan martyrs was therefore unwelcome to the Church at Aspalathos.*” (Nova hijerarhija je ustvrdila da je on (Split, Ž. R.) nasljednik salonitanske Crkve i zdušno je nastojala prebaciti prava i privilegije prethodne salonitanske metropolije u novo crkveno središte. Spomenuti prijenos salonitanskih mučenika u Rim crkvi u *Aspalathosu* nije stoga bio dobrodošao.) Nastavlja potom, komentirajući mjesne legende o Dujmu i Stašu, ovako: “*... it is, however, remarkable, not to say little probable, in the first line that an urban population in the seventh century should have allowed themselves to be driven away without carrying with them at any rate parts of the relics of their local patron saints on which the fame and reputation of the Salonitan metropolis rested and of the protective qualities of which all were convinced...*”¹³⁵. (...ipak je, međutim, znakovito, da ne kažemo malo vjerojatno, da bi, kao prvo, gradsko stanovništvo u 7. stoljeću dopustilo da ga se protjera, a da sa sobom ne ponese barem neke dijelove relikvija svojih mjesnih svetaca zaštitnika na kojima su počivali

¹³⁴ E. DYGGVE, *History of Salonitan Christianity* (= *History*). Oslo /i dr./1951, str. 85. Prijevod: *Povijest salonitanskog kršćanstva*. (Odabrali i uredili N. Cambi i T. Marasović), Split, 1996. – Koristim se izvornikom na engleskome jeziku, jer u hrvatskome prijevodu Dyggveove knjige pod naslovom *Izabrani spisi*. (Uredili i izabrali N. Cambi i T. Marasović), Split, 1989, i drugoga izmijenjenog izdanja s prijevodom izvornog naslova (isti urednici i izdavač) ima uredničkih, korektorskih, prevoditeljskih, lektorskih i tiskarskih propusta. Tako, naprimjer, u bilješkama Cambijeva *Pogovora* drugome hrvatskome izdanju čitatelj se poziva da ju pogleda (usporedi) u engleskom izvorniku, tj. u *History*, a ne u prijevodu koji neposredno prethodi *Pogovoru!*

slava i ugled salonitanske metropolije, a u čije su zaštitničke sposobnosti svi bili uvjereni...) Nastavlja zatim Dyggve ovako: "...secondly that the clergy for whom it must be of the greatest importance to assert their position as the true heirs of the privileges of the Salonitan Church should have allowed the pledge of their position as heirs, namely the Salonitan martyr-relics, as a whole to slip out of their hands, and then later – long after the first panic terror had subsided, to allow a single emissary from the pope to acquire all the said desirable relics." (... a drugo, da bi svećenstvo, kojemu je bilo vrlo važno dokazati svoj položaj pravnog nasljednika privilegija salonitanske Crkve, dopustilo da mu dokaz tog položaja izmakne iz ruku i da bi dopustilo da nedugo poslije nego što se smirio onaj prvi strašni strah, jedan papin poslanik preuzme sve željene relikvije.) Komentirajući odlomak iz *Liber pontificalis*, Dyggve je pretpostavio da su prikazi salonitanskih mučenika u oratoriju lateranske bazilike zapravo kopije likova s freske koja je bila na zidu oratorija u supstrukciji salonitanskog amfiteatra¹³⁶. Zaključio je to na temelju sačuvanih ostataka na kojima je bio prikazan mučenik Asterije. To bi značilo da je opat Martin „prenio” njihove likove. Pretpostavka je vrlo hrabra, jer sugerira da su s opatom došli i vrsni majstori koji su bili sposobni zabilježiti (skicirati) mnoge pojedinosti s prikaza solinskih mučenika na zidu oratorija, pa ih zatim prenijeti na rimski mozaik. Tako je bio pomislio i G. Bovini kad je pisao o mozaicima u Venancijevu rimskome oratoriju¹³⁷. O svemu tome je N. Cambi izložio vrlo vrijedna razmišljanja, koja sam sklon podržati¹³⁸. To je u prvom redu raspored likova na zidovima oratorija u solinskom amfiteatru – raspored koji dobro i logički rekonstruira – na kojem su bili prikazani mučenici pogubljeni u areni. Opat je, dakle, točno zaključuje Cambi, u Saloni našao dobro sačuvanu fresku, s nje preuzeo likove mučenika i odnio ih papi. To mi dopušta pomisao da je Ivan IV. vjerojatno znao za prikaz u salonitanskom ora-

toriju kad je u Salonu uputio Martina da ga preslika. Nije, eto, ni pomišljao da bi mogao dobiti relikvije uglednih prvaka iz dva velika jadranska grada.

U spomenutom radu o salonitanskim mučenicima, relikvijama, tradiciji tamošnje Crkve preseleljene u novo sjedište, te njezinih odnosa s Crkvom u *Aspalathosu*, N. Budak je analizirao priče izvora, štovanje svetaca u Palači prije dolaska Salonitana, te posljedice koje su slijedile u političkim i vjerskim odnosima na Jadranu tijekom 7. i 8. stoljeća¹³⁹. Svoja razmatranja i zaključke oslanja na uobičajeno tumačenje izvora (ponajviše na *Liber pontificalis* i Tomu Arhidakona), a komentira i autore koji su o tome pisali. Budakovoj elaboraciji nema se što dodati ili primijetiti. Dapače, njegovo pisanje, podatci koje donosi, usporedbe i analize obogaćuju moje, iako su naši zaključci ponegdje oprečni. Razlog tome su moje dvojbe, osporavanja i drukčije tumačenje vijesti o opatu Martinu, njegovu putu po istočnoj obali i prijenosu relikvija istarskih i dalmatinskih mučenika u Rim. Razlikujemo se, dakle, u polazištu, u interpretaciji izvora. Svoje gradim na novoj, vjerojatno presmjeloj pretpostavci o zadatku što ga je opat dobio, a koju sam obrazlagao na prethodnim stranicama.

Salonitanska je elita u *Aspalathos* i u Palaču donijela svoje svece te ih moćnim autoritetom metropolitanske Crkve pomalo nametala prethodnima koji su se štovali u Palači, neki vjerojatno iz justinijanskih vremena. Oni, međutim, nisu – koliko danas znamo – imali značaj gradskog zaštitnika, patrona jer za to nije ni bilo razloga. U odlučnom, pak, trenutku, u vrijeme obnove i ponovnog afirmiranja stare salonitanske biskupije – pretpostavio sam da je to bilo potkraj 8. stoljeća¹⁴⁰ – salonitanska je Crkva predstavila svoje mučenike kao nedvojben adut za nastavak djelovanja u novome sjedištu. Bila je to pretpostavka za nasljeđivanje metropolitanske tradicije, kao što je reskript careva (bez obzira kakav je bio i kako se dogodila „nacionalizacija” Palače) omogućio Salonitancima legalno korištenje carskoga državnog posjeda, Palače, i stvaranje prostornih uvjeta novome gradu. Kršćanska baština *Aspalathosa* i disperziranost te naseobinske aglomeracije koja nema urbana obilježja, ne bi bila dovoljna za ponovnu afirmaciju staroga metropolitanskog položaja u novom sjedištu. Sličan je moj komentar i na

¹³⁵ E. DYGGVE, *History*, str. 126. To, doduše, nije u potpunom skladu s onim što je pisao na str. 84, no pitanje analiziranje na ovom mjestu nije neophodno.

¹³⁶ E. DYGGVE, *History*, str. 86.

¹³⁷ G. BOVINI, I mosaici dell' Oratorio di S. Venanzio a Roma, XVIII *Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina*. Ravenna, 1971, str. 141-154.

¹³⁸ N. CAMBI, Kult Marije u Solinu i Splitu (IV. - XI. st.) u svjetlu arheološke evidencije (= *Kult Marije*), *Bogoslovska smotra* XLIV/2-3, 1974, str. 273-292. Poglavlje A 4. *Mozaik u Venancijevu oratoriju u Rimu i freska u oratoriju u solinskom amfiteatru*, str. 279.

¹³⁹ N. BUDAK, *Furta sacra*, ovdje bilj. 98.

¹⁴⁰ Ž. RAPANIĆ, *Ivan i Donat*, str. 228 i 237.

pisanje I. Basića o zbivanjima polovinom 7. stoljeća¹⁴¹. I on u izlaganju polazi od uobičajenog čitanja priče o misiji opata Martina, koju donosi *Liber pontificalis*. „Nesuglasje” i ovdje počiva u mojem drukčijem pristupu vijestima o putu i zadaći svećenika Martina te komentaru jadranske nakane pape Ivana. U mnogo ostalih pojedinosti Basić i ja smo posve suglasni.

Pitanje slijeda salonitanskih/spalatinskih biskupa poslije Maksima ili Teodora te sedisvakancije, koju sam spomenuo, mora ostati i dalje bez dobra odgovora, pa čak i pretpostavke. Domišljanja koja se oslanjaju na hagiografske detalje, na Tomu i na Žića odlična su građa za mnogovrsna hipotetička, pa i opravdana historiografska razmišljanja za – kako kažu Talijani – *meditazioni sul tavolino*. Ne smije se zanemariti ni činjenica da je u ovim krajevima bio reduciran ukupni život, poremećena stoljetna tradicija crkvene organizacije, premješteno biskupovo sjedište i – što je osobito važno – znatno smanjen broj stanovnika koji su prva pretpostavka standardnom ustrojstvu crkvene hijerarhije prema zaključku sabora u Sardici. U njemu jasno piše: *Licentia vero danda non est ordinandi episcopum aut in vico aliquo, aut in modica civitate, cui sufficit unus presbyter, quia non est necesse ibi episcopum fieri, ne vilescat nomen episcopi et auctoritas*¹⁴². (Ne dopušta se ustoličenje biskupa u kakvu selu ili skromnoj *civitas* kojima je dostatan jedan svećenik, nije, naime, nužno tamo postaviti biskupa jer bi se time obezvrijedio njegov naslov i ugled.) *Aspalathos* ili *Spalatum* može se u to vrijeme zaista smatrati itekako *modica civitas*, pa tu nije ni bilo uvjeta da se izabere crkvenog poglavara.

Ja ostajem pri ovdje izloženom objašnjenju i pretpostavkama koje sam naznačio. Budaku sam zahvalan za rad koji je priložio zborniku priredenom meni u spomen i tako produžio raspravu o salonitanskoj Crkvi u novome sjedištu, a Basiću za sadržajnu i poticajnu sinteznu raspravu o još uvijek neprozirnom razdoblju solinsko-splitskoga ranog srednjeg vijeka.

¹⁴¹ I. BASIĆ, Sjeverna i srednja Dalmacija u ranome srednjem vijeku, u: *Nova zraka*, str. 427-462.

¹⁴² Sabor održan 343. godine da riješi prijepore između istočnih i zapadnih biskupa, dotaknuo je i praktično/formalno „ozakonio“ vrlo važno pitanje uspostavljanja biskupove nadležnosti nad kršćanskom zajednicom u nekom kraju. B. KURTSCHIED, *Historia iuris canonici*. (Ad usum scholarum), Romae, 1951, str. 107. – Jedna verzija teksta u: *Pat. Lat.*, Vol. 67, col. 175, cap. VI col. 178B.

7. Žića svetih Dujma i Staša

Legende i pobožna štiva povezana uz nekog sveca ili zaštitnika grada mnogo puta skrivaju podosta povijesne istine. Kad su se čitale za obredâ na njihov spomendan, u našem primjeru svetih Dujma i Staša, te su priče postajale dostupne nepismenu ili siromašnu čovjeku koji ih je, ne mogavši imati knjiga, pamtio i usvajao uzastopnim slušanjem. Tako se formulirala svijest o gradu, gradskoj Crkvi i vjerskoj tradiciji koja je u srednjemu vijeku oblikovala bitne sastavnice svake *civitas*. Ta štiva valja promatrati kao djela mnogih ruku, nastala u crkvenom okružju, dopunjavana pojedinostima pučke mašte, ali uobličena od poznavatelja strukture takvih hagiografskih djela. Sadrže, naime, neke obvezne podatke o svetoj osobi, o njezinu podrijetlu, privlačne zgrade iz njezina života pa čuda koja su ju pratila, mučeništvo, često pojedinosti o relikvijama itd. Zato se iz njih, osim pobožnog temelja maštovitih, a poučnih opisa događaja i krajolika u kojem se zbivaju, mjesnih imena, rječnika i još štošta drugoga, više puta mogu izdvojiti podatci korisni za povijesne zaključke. U našem primjeru oni povezani uz *propast Salone*¹⁴³. O crkvenim i vjerskim starinama, u konkretnom primjeru o salonitanskoj prošlosti, čita se i u drugim tekstovima, ne samo u žićima salonitanskih mučenika. Prikupio ih je i obradio I. Babić te je između epizoda i anegdota, povijesnih ličnosti i činjenica više detalja tamo nabrojanih i komentiranih doprinos općoj slici koja prikazuje *propast Salone*¹⁴⁴.

Svećenik koji je pisana i usmena pripovijedanja bio u prilici uobličiti u *Žića*, morao je slijediti činjenice. U konkretnom slučaju to su zapisani i zapamćeni martirij Dujma i Staša, pa očiti suton grada u 6. stoljeću i približavanje Slavena, potom preseljavanje Salonitanaca u Palaču i na otoke, organiziranje života i mjesne Crkve u novome ambijentu, te neizbježni prijenos relikvija, bili su nužni da bi se ona afirmirala u nekadašnjem značenju. Zabilježio je pri tome i neke lokalne netipične pojedinosti: salonitanske nekropole, crkve zarasle u

¹⁴³ Ž. RAPANIĆ, *Sveti Dujam - splitski patron*. Poglavlje *Žića i legende*, str. 57-61, 72-75. – O Žićima: I. PETROVIĆ, Hrvatska latinska hagiografija i salonitansko-splitska hagiografija sv. Domnija i sv. Anastazija, u: *Salonitansko-splitska crkva*, str. 107-157, poglavlje II, str. 116.

¹⁴⁴ I. BABIĆ, Splitske uspomene na salonitanske kršćanske starine (= *Splitske uspomene*), *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 85, 1992, str. 13-87.

korovu, potajnu potragu za pravim grobom mučenika, strah od Slavena, nevinu djecu koja rješava poteškoće nastale prijenosom teškoga sarkofaga (čudo mučenika!); sve prave i obvezne dramaturške detalje koji uzbuđuju pažnju slušatelja ili čitatelja. Da bi se ipak zadovoljilo neophodno svečano polaganje relikvija u novo okruženje i u izabrani, pa posvećeni prostor u Palači, Tomi je pomogla jedna povijesna ličnost, onaj biskup Ivan koji je u *Spalatum* došao iz Ravenne i koji je, po njemu, arhiđakonu, sve u gradu uredio, postavio i posvetio¹⁴⁵. Sastavljačima splitskih *Žića* potpuna točnost stvarnog slijeda događanja nije bila važna, a nije im ni mogla biti dobro poznata. Tomini suvremenici imali su uređenu Crkvu i nadbiskupa u njoj, pa su pučka priča i stvarni tijek događaja pošli složno pod ruku: *Štenja* su bila književno štivo, a *Lekcijuni* su se slušali kao moralna pouka.

Zapisi sačuvani u nekoliko varijanti pripovijedaju o životu Dujma (*Domnio, Domnius*) i Staša (*Anastasius*) i tužnoj *propasti* grada. Zbivanja locirana u salonitansko-splitski kraj imaju mjesne topose, sliku ambijenta, detalje koji su dugo bili vidljivi i takvi ostali u slici prostora o kojem se priča, pa su se lako vizualizirali u memoriji stanovništva. Tako su opisane i pojedinosti koje se još danas mogu prepoznati u solinskome pejzažu: ruševine crkava, sarkofazi, Dujmov grob na Manastirinama ili Stašev na Marusincu, položaj i toponim Dujmovača gdje se zbililo *čudo* prilikom prijenosa relikvija u Palaču itd. Ti su orijentiri bili pamćeni i kad nisu bili više lako dostupni ili prepoznatljivi: ušli su u isprave (pisana vrela) i u memoriranu sliku bilo pejzaža u okolici grada, bilo u sliku urbanoga tkiva *Spalatum*. To je, kako točno primjećuje Babić, selektivna i kreativna memorija oblikovana prema načelima kolektivne psihologije¹⁴⁶. Ona mnogo puta ne registrira samo slike koje su tada aktualne i prihvatljive suvremenoj percepciji, zabilježi više puta pojedinosti ili osobe vrijedne i korisne današnjem suvremenom povjesničaru.

Životopise solinskih svetaca objavio je D. Farlati (*Illyricum sacrum*, I.) i donio šest varijanti teksta o sv. Dujmu, tri o sv. Anastaziju i tri varijante *translacija*. Tekstovi tiskani u Farlatijevoj knjizi nastali su vrlo davno, po nekim autorima zametci

bi im bili čak iz kasnoantičkog doba¹⁴⁷. Prve redakcije oblikovane su u rano doba srednjeg vijeka na *salonitanskom* sjećanju, a, svakako, prije nadbiskupa Lovre iz Osora (druga polovina 11. stoljeća). On je, naime, pripovijeda arhiđakon Toma, došavši u Split, pristupio uređenju splitske Crkve pa se, uz ostalo, pobrinuo da se dotjeraju tekstovi životopisa solinskih mučenika koji su tada bili u uporabi. O tome Arhiđakon piše: *His temporibus Adam quidam Parisiensis, optime in artibus elimatus, pergendo Athenas ad Grecorum studia, devenit Spalatum. Et cum fuit a Laurentio antistite honorifice susceptus, rogatus est ab eodem, ut passiones beatorum martyrum Domnii et Anastasii, que inculto fuerunt antiquitus sermone conscripte, luculenta faceret compositione nitere. Quod ille gratanti corde consentit, sumptoque temate a veteribus ystoriis legendas utriusque martiris lepido satis dictamine innovavit.*¹⁴⁸ (U to je doba, idući u Atenu proučavati grčke teme, došao u Split neki Adam Parižanin, odličan poznavatelj (svih) vještina. A nakon što ga je nadbiskup Lovre primio s počastima, zamolio ga je da uznastoji kako bi pasije blaženih mučenika Dujma i Staša, od starine napisane na neuglađenu jeziku, zablistale bogato sastavljene. On je to prihvatio vesela srca, te uzevši sadržaje starih priča, obnovio legende obojice mučenika na sasvim doličan način.)

Ta pojedinost pokazuje prije svega da je u Splitu postojala i usmena predaja, a u nekom rukopisu i kakav zapis o salonitanskoj Crkvi – o njezinim prvomučenicima. Opet bi to bile one Katičićeve *vetustiores memoriae*, sastavljene lošim jezikom (*inculto sermone*), možda iz kasnih stoljeća antike. To je uhu svećenika Lovre, odgojena na onodobnoj latinskoj tradiciji, bilo *inculto* (neuko, neprikladno), pa se pobrinuo da to netko vješt dotjera. Adam Parižanin, piše Toma, to je i uradio. *Ymnos etiam composuit et quicquid de beato Domnio musice canitur, metrico sermone conscripsit* – Skladao je i himne, a ono što se o blaženome Dujmu (uz instrumentalnu pratnju, Ž. R.) pjevalo, složio je metričkim (ritmičkim) jezikom¹⁴⁹. Je li to doista i ura-

¹⁴⁷ *Legende i kronike*, str. 15-18. – R. KATIČIĆ, *Vetustiores*, str. 128, bilj. 5.

¹⁴⁸ Thomas, *Hist. Salon.*, cap. XVI, str. 68.

¹⁴⁹ S ovim se mojim komentarom i prijevodom nije složio B. LUČIN, Povratak Adama Parižanina u: *Splitska hagiografska baština, Povijest, legenda, tekst*. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu od 26. do 27. rujna 2011., (ur. J. Belamarić, B. Lučin, M. Trogrlić, J. Vrandečić), Split, 2014. O

¹⁴⁵ Thomas, *Hist. Salon.*, cap. IX, str. 48.

¹⁴⁶ Opširno s komentarima: I. BABIĆ, *Splitske uspomene*, str. 13 i poslije na više mjesta.

dio taj ugledni srednjovjekovni pisac zvučna imena i podrijetla, nekoliko je pretpostavki. O njima je pisala i M. Matijević Sokol uključujući u raspravu ne samo Tomino pisanje, nego i kulturno okružje u Splitu tog Lovrinog vremena. Ne bi trebalo sum-

Adamu piše na str. 98. Neću pobliže osporavati njegovo osporavanje, jer se on osvrće na moj noviji tekst iz knjige *Od Palače do općine*, str. 163, a citira tekst u knjizi *Sveti Dujam* str. 59. Oba su, doduše, vrlo slična, kao što im je sličan i ovaj. Moj komentar uzima Lučin za prijevod, a „lo“, koje stavlja u zagrade (ono pripada riječi „pjevalo“!), pogrešno prepisuje kao „to“ pa povezuje: „to se pjevalo“. Napisao sam, naime, kako je Adam – ako je vjerovati Tomi – postojeća žića dotjerao i obnovio pa su umjesto *inculto sermone* zablistala *luculenta compositione*. Ono, pak, što se u crkvi *pjeva – canitur*, preveo sam prošlim vremenom – „pjevalo“, jer se tako nije pjevalo samo u te, Adamove dane, nego i prije, pa je ono staro, a loše naslijeđeno, Parižaninu valjalo dotjerati – *satis lepido dictamine innovare*. Pjevalo se, dodao sam, uz instrumentalnu pratnju, jer *musice* bez toga ne bi imalo dobra smisla, bilo bi sasvim dovoljno *canitur*. To tradicionalno pučko, a onodobnoj Crkvi neprikladno pjevanje, složio je Adam „metričkim jezikom“ (*metrico sermone conscripsit*) postavio u glazbenu mjeru i zapisao da bi se tako, uređeno, dalje koristilo – pjevalo i sviralo. Danas bi se stručnim muzičkim rječnikom kazalo da je Adam *aranžirao* zatečeno glazbeno štivo, priredio ga za pjevanje uz instrumentalnu pratnju na aktualni, tada suvremeni način. Koralnu monodiju, naprimjer, često je pratio pokoji instrument, katkad i nekoliko njih, što je često ovisilo o ugledu crkve i nastojanju njezina poglavara. Ovdje su ti uvjeti bili povoljni, tradicija je postojala, a Lovre je želio da se ono *inculto – lepido dictamine* posloži. Tu nije ništa protuslovno kako kaže Lučin, to je samo jedna logična interpretacija riječi *musice* i *canitur*. Usput, ja nisam povezao Adama Parižanina s Adamom de Sancto Victore, kako predbacuje Lučin, nego sam spomenuo kako je na nj mogao pomišljati Toma, a ni to nije moja pomisao. O tome, naprimjer, I. BABIĆ, *Splitske uspomene*, str. 17 ili ponešto slično V. Saxer u Babićevoj bilj. 21. – O Adamu i I. PETROVIĆ, *Hrvatska latinska hagiografija*, str. 26. – Lučin me, k tome, ne bi trebao poučavati o Adamu Parižaninu, jer kad o njemu ništa ne bih znao, potrudio bih se što god doznati barem iz nekog priručnika. Još ću dodati da mi i M. Matijević Sokol prišiva ono što nisam napisao, tj. da je Toma autor nekog od tih životopisa ili legendi te da se tako zaboravlja na kulturni krug oko nadbiskupa Lovre i arhidakona Dobre. To ja nisam izrekao, već sam slijedeći druge prihvatio pretpostavku kako je Toma, pripovijedajući o Adamu, mogao pomišljati na Parižanina Adama iz glasovitog samostana sv. Viktora. Usput moram još primijetiti da radu u cit. u bilj. 143 o sv. Dujmu, koji Matijević Sokol često citira, nije suautor moj dobri prijatelj Milan Ivanišević, nego sam to samo ja, pa nije prilično da i njemu u cijeloj svojoj knjizi pripisuje i moje tobožnje grijehe.

njati da su stari zapisi o svetima Dujmu i Stašu u doba njegova biskupovanja, bili osuvremenjeni i presloženi u duhu hagiografije, pjesništva i glazbe toga doba.

8. Materijalni ostatci

– epitafi, natpisi, građevine i carski novac

Osim pripovjednih izvora koji svjedoče o salonitanskome području i tamošnjim zbivanjima na prijelazu iz 6. u 7. stoljeće, korisne podatke pružaju i malobrojni materijalni ostatci: građevine, skulptura, natpisi i novac bizantskih careva od Justinijana do Heraklija. Tim se nalazima obično nastojalo poduprijeti onu prvu, uglavnom prihvaćenu sliku *posljednjih dana Salone*, temeljenu na pročitane Carevu i Arhidakonovu tekstu. Tako su postupali autori starijih i novijih rasprava i poneki od onih koji su u raznim prilikama i u različitu kontekstu pisali o Saloni. Držali su se uglavnom prve Bulićeve pretpostavke *Sull'anno della distruzione* i varirali je prema kojem u njihovu radu ili trenutku zanimljivom detalju¹⁵⁰. Na tim je pretpostavkama E. Dyggve oslonio svoje poglede na salonitansko starokršćansko graditeljstvo ističući ponegdje među redcima i pokoju dvojbu u takve uobičajene zaključke¹⁵¹. Marovićeve identifikacije carskog novca pomicalo su onaj zamišljeni datum *propasti* s prvih desetljeća 7. stoljeća u Heraklijevo i poslije Heraklijevo doba.

Intervencije na salonitanskim crkvama, svojedobno nazvane *Notphase* ili *Notkirche*, I. Nikolajević je poslije prvih Eggerovih, a zatim sličnih Dyggveovih prijedloga pobliže odredila, pripisala prvoj polovini 7. stoljeća i opravdano pretpostavila da ih je načinilo preživjelo stanovništvo¹⁵².

¹⁵⁰ Autore koji su prethodili Buliću, kao i njegove suvremenike, nabrojio je I. BASIĆ, *CIL III, 9551* i popratio komentarima, prikladnima prilici za koju ih sastavlja, a sasvim dostatnim da se uputi onaj koji poželi upoznati starija, pa i neka zaboravljena objašnjenja.

¹⁵¹ E. DYGGVE, *History*, na nekoliko mjesta u različitim prilikama.

¹⁵² I. NIKOLAJEVIĆ, *Salona christiana*, str. 2, sažima problem i postavlja uvod raspravi koja slijedi. Ona piše: „Osim građevina iz VI veka publikacije o Saloni beleže neke manje građevinske izmene iz toga doba ili iz prvih decenija VII veka koje još nisu bile predmet paralelnog proučavanja. Svrha tih izmena bila je s jedne strane da se ulepšaju neki ambijenti oko već postojećih crkava ili da se već postojeće građevine prilagode proširenim potrebama kulta, a s druge strane da se neka mesta održe kao takva, pa makar to bilo i u veoma reduciranom, sasvim skromnom

Dobile su njezine pretpostavke nespornu potvrdu građevinskom intervencijom Salonitanaca na velikoj bazilici uz rijeku Jadro, na tzv. Šupljoj crkvi, o čemu je već bilo riječi, a kako sam na početku spomenuo, bile su znatan poticaj ovome radu.

Da takve intervencije, u očito još dobro sačuvane salonitanske crkve koje su u religijskom pejzažu imale važno značenje za stanovnike, nisu bile izoliran primjer, već da su se slične događale i drugdje, pokazuju primjeri iz zadarskoga zaleđa¹⁵³. I oni nepobitno dokazuju postojanje aktivnog i organiziranog autohtonog stanovništva, sposobnog da tijekom 7. stoljeća održava, a poslije, u idućim

obliku. Prema tome te konstrukcije su imale dva vida, odnosno spadale su u dve grupe. Prvi vid ilustruje živu, kreativnu snagu pa time pokazuje dalji razvoj Salone u periodu obnove romejske vlasti u Dalmaciji posle gotskih ratova. Nasuprot toj evoluciji drugi vid ilustruje nekoliko redukcija i opravki građevina koje su nastale, kako se verovalo, kao poslednja etapa, tzv. 'Notphase' pojedinih crkava u vreme – kako su to dosadašnji istraživači tumačili – kada su, u prvim decenijama VII veka, avaro-slovenske čete ugrožavale bezbednost Salone. Verovalo se, naime, da je Salona teško nastradala na samom početku VII veka, kada su crkve na nekropolama bile porušene i posle čega je podignuta tzv. 'Notkirche' na lokalitetu Manastirine (*Forschungen in Salona II*, Wien, 1926, str. 48.). Smatralo se da je takva građevina postojala do 614. kada su, pretpostavljalo se, Avaro-Sloveni porušili Salonu (F. BULIĆ, *Sull' anno*, str. 268 i d.) Egger je pretpostavio da je u tom poslednjem periodu trajanja bazilika na Manastirinama bila reducirana samo na transept i da je igrala ulogu memorijalne crkve u koju su bile prenete relikvije svih salonitanskih mučenika. Međutim naknadnim ispitivanjem Dyggve je utvrdio da je i crkva u Kapljuču imala takođe svoju 'Notphase' što osetno menja onu rekonstrukciju kulturnog života u Saloni u prvim decenijama VII veka koju je predložio Egger. Neke manje opravke na drugim crkvama Egger nije smatrao građevinskim fazama (*Forschungen in Salona II*, Wien, 1926, str. 109). Međutim te manje popravke su značajne zbog hronoloških podataka na koje ukazuju i, u svojoj sveukupnosti, čini se da mogu delimično osvetliti dosadašnje sasvim nedovoljno poznavanje života u Saloni u VII veku.“

¹⁵³ O tome sloju preživjelih starokršćanskih crkava (lokaliteta) pisali su mnogi; spomenut ću: P. VEŽIĆ, Ninska crkva u ranom srednjem vijeku: Problem kontinuiteta i rezultati arheoloških istraživanja, u: *Starohrvatska baština*, str. 87-99. – N. JAKŠIĆ, Preživjele ranokršćanske crkve u srednjovjekovnoj ninskoj biskupiji, *Diadora* 15, 1993, str. 127-144. – N. JAKŠIĆ, La survivance des édifices paléochrétiens dans les terres de la principauté Croate, *Hortus Artium Medievalium* 1, 1995, str. 36-45, i Il ruolo delle antiche chiese rurali nella formazione del ducato croato medievale, *Hortus artium medievalium* 14, 2008, str. 103-112. Čitav svezak posvećen je ruralnim crkvama starokršćanskoga doba koje raznim intervencijama (pregradnjama i sl.) ostaju u funkciji i u ranom srednjem vijeku.

stoljećima uređuje, obnavlja ili pregrađuje svoje stare crkve. Preživljavanje stanovništva potvrđuje i činjenica da su upravo uz prometnice – one su bile aktualne i važne i starosjediocima i došljacima – crkve bolje sačuvane, što je opet dokaz postojanja lokalnih zajednica (sela ili sl.), a da doseljavanje i u tom kraju nije bilo „barbarsko i rušilačko“. Neke su ruralne zajednice i crkve s njima propadale što se naslućuje i na Jakšićevoj karti 3 u drugome citiranom radu. Vrijedi opet podsjetiti na slične europske primjere naslijeđa i nasljeđivanja iz merovinških (južno-francuskih) i langobardskih (sjeverno-talijanskih) krajeva. Ne bih se, međutim, složio s Jakšićem u jednom detalju: on se, naime, oslonio na uobičajeno tumačenje koje pretpostavlja „barbarske“ rušilačke nastupe prilikom doseljavanja ne ulazeći u način doseljavanja Slavena svršetkom 6. i početkom 7. stoljeća i naseljavanja Hrvata dvjestotinjak godina poslije Slavena o čemu je bilo već podosta riječi.

Pet natpisa sastavljenih svršetkom 6. stoljeća odavno je poslužilo da se njihov sadržaj poveže s *posljednjim danima Salone*. To su epitafi opatice Ivane i djevojčice Domnike, koje su pobjegle iz Sirmija i preminule u Saloni, natpis prezbitera Ivana, brata prokonzula Marcelina i dva već spominjana natpisa na kojima se čita ime nadbiskupa Maksima. Jedan je pronađen u Splitu u Palači, a drugome je podrijetlo, čini se, nepoznato¹⁵⁴. Tri natpisa, dakle, koji spominju dvije povijesno dokazane osobe, poznate iz pisama pape Grgura Velikoga o kojima je bilo riječi. Epitafe dviju Sirmijki nedavno je komentirao I. Basić¹⁵⁵.

O natpisima koji spominju nadbiskupa Maksima već je bilo riječi pa ću sebi dopustiti jednu možda maštovitu pretpostavku! Iako poznate okolnosti nalaza obaju natpisa ne kazuju ništa korisno za njihovu poblizu ubikaciju, podržat ću pomisao I. Basića i zatim N. Cambija da potječu iz Palače. Tko bi i zašto, dodat ću, ta dva neugledna fragmenta, na jednom se čita ekshortativna poruka *Deus vita Maximo archiepiscopo*, uklesana u pomalo nejasnome kontekstu koji je i vrsnog epigrafičara F. Bulića doveo do netočna čitanja, a na drugome ime biskupa u monogramskom obliku donosio iz Salone? Maksim je, naime, poznat iz dopisivanja s papom Gr-

¹⁵⁴ Vidi ovdje bilj. 22.

¹⁵⁵ I. BASIĆ, *CIL III*, 9551. Poslije o Domnikinu natpisu još u: *Salona IV-1*, br. 103, a o Ivaninu: *Salona IV-1*, br. 219.

gurom u posve eklezijastičkim spornim pitanjima. Usudujem se zato pretpostaviti da su oba isklesana kad se nadbiskup iz Salone preselio u Palaču, pa mu je u novom ambijentu natpisom zaželjen od Boga dug život. Izbjegao je, eto, i proceduralne nevolje u koje je bio upao i one koje su mu prijetile od Slave-na dok je bio u Saloni. Njemu ni papa poslije 600. godine više ne piše. Monogram je mogao, i dalje domišljam s Cambijem, označavati njegovo bora-vište, kuću – stan za što ima primjera i u Saloni. Nadbiskup je, svakako, zaslužio da se njegov dom ili sjedište obilježi u novom ambijentu.

Epitafi dviju Sirmijki, bez obzira na različita da-tiranja natpisa opatice, potvrđuju da su izbjeglice iz daleke unutrašnjosti, čak iz Sirmija, dolazile u Salonu. To dokazuje da se u gradu za opasnosti do-bro znalo, ne samo među gradskom elitom, već i u gradskome puku koji se očito susretao s došljacima kojih je, svakako, bilo više od ovih dviju Sirmijki.

Novac bizantskih careva, posebno Heraklijev, omogućio je nova razmišljanja koja su pomaknu-la pretpostavljenu godinu *pada* Salone u polovinu stoljeća i navela na povezivanje careva doba s po-slanstvom opata Martina i otkupom zarobljenika¹⁵⁶. Mojim tumačenjem, sumnjom u potpunu točnost izvještaja u *Liber pontificalis*, te dokazivanjem o postojanju autohtona stanovništva otpada više tih dvojbi.

Ponovit ću, međutim, ono spomenuto vrlo važ-no pitanje na koje nemam dobra odgovora: kako u Salonu toga doba, polovinom 7. stoljeća, dospijeva Heraklijev novac, kojim putom, kako i zašto; tko se njime koristio i gdje? Valja, svakako, još naglasiti kako novac u „Sektoru I – Solin Centar” nije nađen u ostavi (depou), nego u kanalu, pa očito nije riječ o skrivanu novcu, već – kako zaključuje Marović, a to on zaključuje iz konteksta u kojemu je prigo-dom iskapanja novac zatečen – u zgradi koja je na-stradala u požaru. Ne treba, naravno, isticati kako požar u gradu nisu morali izazvati jedino osvajači „barbari”.

Usudio bih se pretpostaviti da bi taj novac mo-gao uputiti na povezanost preostalog stanovništva u okolici staroga grada sa svojim sugrađanima koji su se preselili u Palaču i koji su morem imali doticaja sa sličnim gradovima na obali i na otocima, a tim putem i s aktualnim carskim novcem. Pri tome nije

beznačajna činjenica da se u zidove pregrađivane crkve umeću zlatnici koji nisu česti u svakodnevnoj upotrebi, a kojih je, eto, bilo i u onodobnoj Salo-ni. More je i njih vjerojatno donijelo. Uostalom na taj je način, brodom, vjerojatno otputovalo i pos-lanstvo Salonitanaca iz Palače noseći onu glasovitu molbu carevima u Konstantinopol i otamo im tako stigao carski odgovor. Naravno, ako je sve bilo baš onako kako piše Arhidakon. Jedino tako bi se mo-gao kod Salonitanaca koji su ostali u Saloni, onih koji tamo žive, naći suvremeni novac, dragocjenost koju su u kulturnom činu ugradili u nove zidove stare crkve. No sve su to tek usputna razmišljanja koja, nemajući elemenata za dobar odgovor, dopuštaju piscu i pokuju maštovitu pretpostavku.

9. *Finaliter, en causae Salona a se ipsa primitus incepit labefactari!*

Na kraju rasprave parafrazom Tominih riječi sli-jedi moj odgovor: *evo konačno razlogâ zbog kojih je Salona propala*¹⁵⁷. Najprije nekoliko riječi o gla-golima kojima se „propast” objašnjavala, o glagoli-ma *evertere* pa *capere* i *destruere*, kojima se pripisi-valo vrlo konkretno značenje rušenja, osvajanja i razaranja grada. Koji je u kojoj prilici upotrijebio Toma, nije lako odrediti, jer su prepisivači, prire-đivači i kompilatori često unosili vlastite dopune i nove riječi. To je očito u bogatim komentarima ko-jima je Tomin tekst čitao i popratio davno F. Rački, a nedavno Olga Perić. Posebnu je pažnju privukao glagol *evertere*, 3. s konkretnim značenjem rušenja, razaranja (*evertere urbem, evertere edificia, tem-plum*) značenjem kojim ga je preveo (protumačio!) Bulić, a slijedili mnogi poslije njega¹⁵⁸. Predlažem, međutim, i jedno drukčije čitanje, također u njegovu čestome značenju: *evertere dignitatem*, tj. poništiti, uništiti, upropastiti, naprimjer dostojanstvo, ugled, pa tako *evertere dignitatem rei publicae, dignitatem civitatis, leges vel iuras evertere*. Tomino *evertere* u primjeru Salone, moguće je protumačiti i kao *ever-tere dignitatem Salona urbis metropolitanae*, tj. njezinu moć, ugled, važnost i sl. Drugi, pak, također

¹⁵⁷ Thomas, *Hist. Salon.*, cap. VII, str. 30.

¹⁵⁸ Konjunktiv *fuert* variran je u trogirskome kodeksu pluskvamperfektom *fuert*, a u zagrebačkom konjunktivom prezenta *sit* (F. RAČKI, *Hist. Salon*, str. 24). U prijevodu to pokazuje nijanse, ali je smisao uvijek isti – bijaše bila srušena ili dogodilo da bude bila srušena, ili kako je srušena, odnosno prema naslovu poglavlja *qualiter capta est* – kako je osvojena.

¹⁵⁶ Ponovo ću uputiti na Basićev citirani rad *CIL III, 9551*, str. 88, gdje je rezimirao i komentirao novine što ih je u historiografiji pokrenuo nalaz bizantskoga novca.

često korišten glagol jest *capere*, 3. također jasna značenja kojemu su pripisivalo osvajanje, poslije opsjedanja ili poslije proboja kliškim prolazom i ulaska u grad otvorenih vrata, jer su odore prevarile stražare. Oba pokazuju nasilje: ratovanje, razaranje, rušenje.

U Tominu tekstu, u ključnoj rečenici poslije one kojom se obrazlaže upravo razlog propadanju grada jest i glagol *labefacto*, 1. odnosno *labefacio*, 3. sa značenjem slabiti, propadati, gubiti nešto. Objašnjava što se dogodilo poslije nego što je u Saloni: *...perit mens et consilium a ciuibus, presul nullus erat, rector inutilis, populus dissolutus, quid esset consultius, nesciebant. Alii erant nimis timidi, alii plus equo securi* (...nestalo u građana razbora i sposobnosti odlučivanja, biskup bijaše nikakav, upravitelj beskoristan, puk razuzdan, što promišljeno uraditi, nisu znali. Neki su bili odviše plašljivi, drugi više od razumnoga hrabri...). Zato je – zaključuje Arhidakon – grad najprije počeo propadati u sebi samome (*Sic labefactari civitas primitus a se ipsa incepit*). Ta je rečenica ostala skrivena u privlačnoj dramatičnosti kojom je poslije opisano osvajanje *captivitas* ili *captio urbis*, pa *eversio* i *destructio*, a glagoli *labefactare* ili *labefacere* nezapaženi od sastavljača naslova, tko zna kada i od koga složenima.

Bulić je na tragu Nodilova pisanja i onodobnoga historiografskog dometa, pa kulturnog i političkog ozračja Tominu rečenicu *qualiter eversa* i poslije još i *capta* razumio i protumačio kao fizičko *rušenje*/razaranje i razorenje, te preveo na talijanski jezik riječju *distruzione*. Tomi je, pak, takvo značenje glagola dobro odgovaralo u priči o kaosu koji je zavladao u gradu kad su mu se približavali neprijatelji¹⁵⁹.

Da bi, međutim, Salona bila *osvojena i razorena* ili, pak, *polagano u sebi propadala* gubeći značenje i ugled, pa i dostojanstvo *urbis metropolitanae*, valja osim glagola obratiti pažnju na neke druge, mnogo važnije pojedinosti u pisanju glasovite dvo-

jice, Porfirogeneta i Tome, i uvažiti činjenice koje su se otkrile, domislile, pa nametnule tijekom mnogih godina proteklih od Bulićeva tumačenja. Došli smo tako do točke na kojoj ću, ne prihvaćajući standardno objašnjenje *posljednjih dana* ili *propasti Salone* borbom, rušenjem, osvajanjem i ubijanjem, pobliže izložiti ono drukčije, koje sam dosad uglavnom samo naznačio, pokušao osporavanjem osnažiti i analizom izvora dokazati. Nekoliko je nespornih činjenica na kojima se ono temelji.

Prije svega to je nepobitno postojanje kontinuiteta života i naseljenosti u salonitanskom ageru što se očituje materijalnim i duhovnim religijskim pokazateljima. Druga, možda još značajnija činjenica jest nepostojanje ikakva traga boravljenju ili kakvoj aktivnosti velikih i agresivnih slavenskih zajednica doseljenih na ovaj prostor. Treća je činjenica novi grad koji nastaje u carevoj Palači, u arealu njezina prethodnika naselja *Aspalathos*, na današnjemu Splitskome poluotoku. Novi grad *Spalatum* posljedica je organiziranog naseljavanja/preseljavanja Salonitanaca koji su sluteći opasnost od Slavena/Avara, napuštali svoju *Salonu*. Svjetovna i vjerska elita imala je u tome vjerojatno glavnu riječ, a dolazeći u Palaču i pridruživši se tamošnjim stanovnicima, posvojila najpovoljnije položaje u njoj. U novo sjedište u Palači – bila bi to četvrta činjenica – vjerski su poglavari (nadbiskup Maksim?) nedvojbeno donijeli sobom i salonitansku vjersku tradiciju, štovanje Bogorodice, a zatim i salonitanskih mučenika Domnija i Anastazija. Kršćanska baština koju su zatekli u Palači posvjedočena je svecima zaštitnicima gradskih vrata, a ona izvan nje građevinama (naprimjer glasovite *basilicae pictae* ili Sv. Feliks na obali, danas Sv. Frane¹⁶⁰), toponimima i hagonimima koji su tijekom vremena postali važni dio materijalne i duhovne baštine novoga grada. Nedavno je I. Basić vrlo argumentirano objasnio postanak naselja *Aspalathos* i njegova urbonima¹⁶¹, kojemu je već nezamjenjivi F. Bulić bio uočio tragove i predavao ih javnosti i znanosti. Pretvaranje careve Palače u grad *Spalatum* i njezina neprekinuta naseljenost potvrđena je i nalazima u tzv. Podru-

¹⁵⁹ Valja primijetiti da sedmo poglavlje, bez obzira tko ga je tako naslovio, ima naslov *Qualiter Salona capta est*, a trogirski i zagrebački kodeks tome dodaju i *destructa*. Sadržaj je navodio na takvo naslovljavanje. Čin svršetka grada priređivač – sastavljač ili prepisivač rukopisa odredio je višeznačnim glagolima *capere* odnosno *destruere*, no nijedan ne pokriva baš dobro, ono o čemu Toma piše u tom poglavlju: o nevaljalu i nemoralnu stanovništvu Salone, jednom od glavnih razloga posljedica koje su slijedile.

¹⁶⁰ F. OREB et al., *Ad basilicas pictas*. Split, 1999. – I. BASIĆ, Prežitci kulta sv. Feliksa u salonitanaskom ageru u ranom srednjem vijeku. Arhitektonska pozadina kulta relikvija, u: *Hagiologija. Kultovi u kontekstu*, (ur. A. Marinković, T. Vedriš), Zagreb, 2008, str. 189-210.

¹⁶¹ I. BASIĆ, Pražitci kulta u bilj. 64.

mima, pronađenim tijekom višegodišnjih istraživanja¹⁶². Veze, pak, s mediteranskim krajevima – a to znači aktivan, dinamičan život – pokazuje keramičko posuđe koje se vrlo točno, precizno datira, pa je svaka rasprava o povijesnim pitanjima, osobama, trgovačkim kontaktima toga doba upućena i na korištenje takvih materijalnih „izvora“¹⁶³.

Salonitanskom ageru s provincijskom metropolom i susjednim carskim luksuznim zdanjem, nastoje prići Slaveni dolazeći rimskim cestama preko Bosne¹⁶⁴. Prilaze Saloni na miran način sve do susreta s autohtoncima u cetinskome kraju, gdje su bili zaustavljeni. O njihovu približavanju nedvojbeno svjedoče pisma pape Grgura te anegdote na rijeci što ih je opisao Porfirogenet i – sasvim konkretno – uspostava obrambenog sustava na rijeci Cetini. Zato i dolazak u srednjodalmatinsko, točnije u salonitansko područje, nije moguće promatrati kao rušilački pohod mnoštva („nepreglednih masa”), nego kao *neagresivni polagani prohod nevelikih skupina* prema obali odnosno prema metropoli; nevelikih skupina koje su, dolazeći iz bosanskih krajeva, zastale na rijeci, na *Cetinskome limesu* (karta 2). Porfirogenet najprije pripovijeda o međusobnom promatranju salonitanskih stražara i Slavena/Avara, što je posve

logično, jer ovi ne navaljuju, ne napadaju, pa nema ni sukoba. Careva priča dalje je dramatična: poslije nekoliko godina došljaci su se odlučili na akciju. Avari/Slaveni su zarobili salonitanske stražare koji su se usudili prijeći rijeku, obukli njihove odore, uzeli im oružje i zastave, uputili se prema Saloni. Tako odjeveni prevarili su Salonitance koji su nadzirali prolaz pod kastrumom na Klisu te lako osvojili Salonu, razorili ju i spalili. O tome, međutim, nema nikakva prava i ozbiljna dokaza!

Može se, međutim, naslutiti, pa i domisliti sljedeći dio priče.

Činjenica da su tragovi slavenske nazočnosti i trajnije naseljenosti uočeni na području Žrnovnice dopušta ovu pretpostavku. Odustavši od prijelaza Cetine u Sinjskome polju, nekoliko je slavenskih rodovskih zajednica krenulo prema moru i Saloni zaobilaznim putem. Prešavši očito nebranjene prijelaz rijeke Cetine kod današnjeg Blata na Cetini, a slijedeći rimsku cestu u zaleđu pod Mosorom, dolaze u kraj prikladan zaustavljanju: u područje današnje Ostrvice s vilom-palačom iz istočnogot-skih vremena¹⁶⁵ i u nedaleka Gata – (*Gedate* Anonimnoga Ravenjanina) s monumentalnim sakralnim kompleksom iz Justinijanova doba¹⁶⁶. Tada oba vrlo vjerojatno još naseljena. Odatle im je put prema zapadu bio moguć također rimskom cestom koja ih dovodi na područje današnje Žrnovnice i poljičko Podmosorje, do Ravenatovog *Unione id est Musaro*¹⁶⁷. Nisu li to – eto kraja mome pretpostavljanju – oni Slaveni štovatelji boga Peruna o kojima je pisao A. Milošević (usporedi Kartu 2)¹⁶⁸? On je analizirajući poznati žrnovnički reljef konjanika kopljanika, najprije naslutio, a zatim i prepoznao u njemu prikaz štovanja starih slavenskih božanstava, a lingvi-

¹⁶² Rezultati višegodišnjih istraživanja u supstrukcijama Palače objavljavani su pod različitim naslovima, u više izdanja i grafičkih oblika od raznih izdavača, kao autorski tekst ili kao izvještaji o arheološkim radovima. Tako naprimjer: *Izveštaj o Jugoslavensko-američkom projektu istraživanja jugoistočnog dijela Palače*. Prvi dio, URBS, Split, 1972. – Drugi dio, URBS, Split, 1968 - 1971, 1972 - 1977, a zatim pod engleskim naslovima *Diocletian's Palace. American - Yugoslav joint excavations*. Vol. III-VI, Minneapolis i d. uz navođenje raznih urednika, suurednika, autora i suradnika, također neujednačeno. Uvijek i s bogatim grafičkim prilozima.

¹⁶³ Osim spomenutih izvještaja posebno ističem kompleksni prikaz i rezultate istraživanja iz 1992. godine i jedan nešto stariji rad o keramičkim nalazima koji su datirani od 4. do 7. stoljeća. To su: V. DELONGA i suradnici, *Prije sjećanja. Arheološka istraživanja u jugoistočnom dijelu Dioklecijanove palače u Splitu 1992. godine*. Vol. 1-2, Split, 2014. Po mojem sudu to je najsustavnija obrada i interpretacija arheoloških radova u Palači, te: I. DVORŽAK SCHRUNK, *Dioklecijanova palača od 4. do 7. stoljeća u svjetlu keramičkih nalaza, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, ser. 3, sv. 22, 1989, str. 91-105.

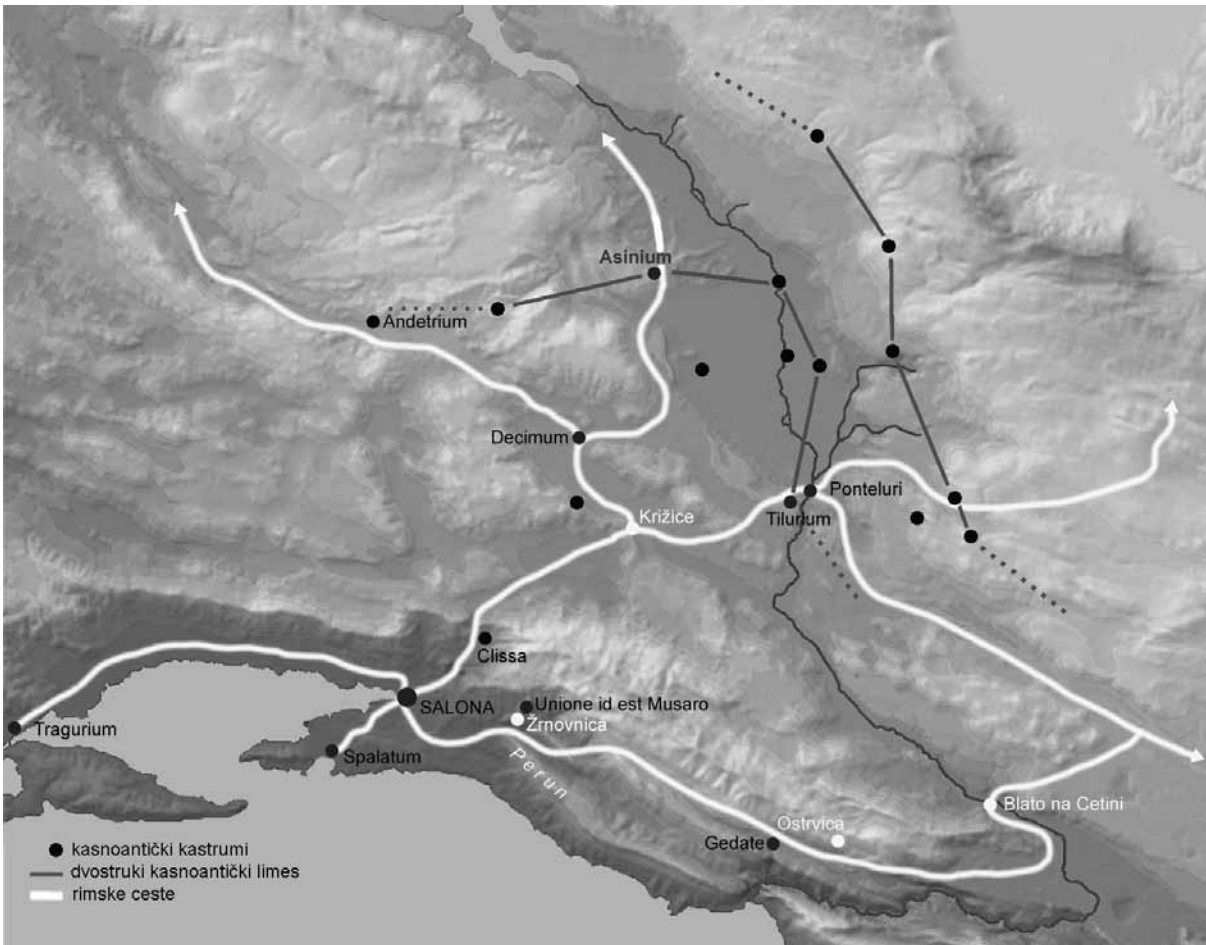
¹⁶⁴ Rimske ceste kojima su se mogli koristiti i Slaveni vidi u: I. BOJANOVSKI, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*. ANUBIH, Djela, knj. XLVII. Centar za balkanološka istraživanja knj. 2, Sarajevo, 1974, tabla V.

¹⁶⁵ Ž. RAPANIĆ, Kasnoantička „palača” u Ostrvici kod Gata (Poljica), u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka* (Izd. HAD-a 8), (ur. Ž. Rapanić), 1984, str. 149-162.

¹⁶⁶ J. JELIČIĆ RADONIĆ, *Gata. Crkva Justinijanova doba*. Split, 1994.

¹⁶⁷ S. ČAČE, *Civitates Dalmatiae u Kozmografiji Anonima Ravenjanina, Diadora* 15, 1993, str. 347-439. O tom lokalitetu: D. MARŠIĆ, *Novi nalazi s Gračća u Žrnovnici i pitanje ubikacije Unione id est Musaro, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 34, 1995, str. 93-112.

¹⁶⁸ A. MILOŠEVIĆ, Slika „Božanskog boja”, u: *Tragovi starih vjerovanja u kršćanstvu ranoga srednjeg vijeka. / Traces of ancient beliefs in early medieval christianity*. Dubrovnik - Split, 2013, str. 11-87.

Karta 2.

sti i etnolozi svojim raspravama i tumačenjima dali su mu u tome važan poticaj i podršku¹⁶⁹.

Istina o doseljavanju i naseljavanju, čini se da je ipak je drukčija od one stare, uvriježene i uglavnom prihvaćene. Umjesto tragova „nepreglednih masa” osvajača i *rušitelja*, posljednjih je godina arheološkim nalazima potvrđeno znatno postojanije preživjelog autohtonog stanovništva na srednjodalmatinskom, ovom prilikom na sinjskom i solinskome području. Tako je A. Milošević, nastavlajući i razvijajući pretpostavke i zaključke N. Jakšića i I. Marovića, u nekoliko važnih radova pokazao da je u Sinjskom polju, svršetkom 6. stoljeća, bila dobro organizirana obrana širega salonitanskog teritorija, točnije, da je bio uspostavljen niz utvrđenja i izviđačkih točaka na istočnom i sjevernom

rubu tog polja, što je dokazao arheološkim nalazima¹⁷⁰. Rekognosciranjima je na prapovijesnim gradinama uočio ostatke kasnoantičkih utvrđenja koja se očituju debelim zidovima, a u tim utvrđenjima mnogo fragmenata tipičnih kasnoantičkih posuda. Tako naprimjer na Čačvini, u Rudi, Otoku, Gljevu, Gardunu, Udovičićima, Gali (?) i Sinju. Položena su ta utvrđenja u dvije prostorne zone. U prvoj su na krškim zaravnima uz istočni rub Sinjskoga polja i čuvaju tri smjera (ceste) koji povezuju obalu i njoj udaljeno, daleko zaleđe. U drugoj, utvrđenja su u polju, uz samu rijeku Cetinu i nadgledaju područje Sinjskoga polja sa sjevera i istoka. Čuvaju prijelaze na Cetini: mostove, skele i gazove. Kastrum na Gardunu – stari rimski most u Tiluriju, utvrda

¹⁶⁹ R. KATIČIĆ, *Božanski boj. Tragovima svetih pjesama naše predkršćanske starine*. Zagreb - Mošćenička Draga, 2008. – R. KATIČIĆ, *Zeleni lug. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*, Zagreb - Mošćenička Draga, 2010. – R. KATIČIĆ, *Gazdarica na vratima. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*, Zagreb - Mošćenička Draga, 2011.

¹⁷⁰ A. MILOŠEVIĆ, *Die Spätantike Kontinuität*, str. 169-175 s dvije karte. – A. MILOŠEVIĆ, *Arheološka topografija Cetine*. Split, 1998. Tu su navedeni, i ostali radovi važni za objašnjenje tih prijelomnih stoljeća, odnosno za definiranje spomenutoga *limesa*. – O Cetini i Trilju Milošević je pisao u katalogu izložbe *Numini Hippifluyii*. Split, 2003, pa u: Gramatika prostora uz rijeku Cetinu, u: *Dalmatinska Zagora - nepoznata zemlja*, Zagreb, 2007, str. 107-108.

u Udovičićima – skelu na Brodariću, a utvrda na Otoku – skelu na Kerepu.

Kad je, naime, opasnost od Slavena postala stvarna (opet je papa Grgur pouzdan vremenski oslonac!), uza sve nesređeno stanje i strah koji je pritiskao Salonitance, na strategijski dobro odabranu mjestu ustrojena je obrana koja je imala zadaću zaštititi najprije Sinjsko polje, a onda time i grad Salonu. Analizom prostornih osobitosti i arheoloških nalaza ne samo u obrambenim točkama, već i grobalja u širem prostoru, Milošević je zaključio, što je vrlo važno, da slavensko naseljavanje početkom 7. i hrvatsko svršetkom 8. stoljeća nije prodrlo preko sjevernoga ruba Sinjskoga polja i rijeke Cetine na istoku. Evo što on piše! „U nekim našim ranijim radovima, naime, trudili smo se pokazati da je upravo područje Sinjskoga polja u kasnoj antici imalo specifičnu teritorijalnu, poglavito vojnu, a vjerojatno još i neku drugu organizaciju, kojoj je zadaća bila obraniti širi salonitanski teritorij kao tadašnji ostatak nekada prostrane provincije (Die spätantike territoriale, str. 169-175). Kastriacija istočnoga i sjevernoga ruba Sinjskoga polja tijekom 6. i 7. stoljeća to, svakako, potvrđuje, a na takav zaključak upućuju i neki drugi arheološki pokazatelji. Prema njima je sasvim očito da slavensko naseljavanje polovinom 7. i hrvatsko krajem 8. stoljeća, uz sva nastojanja, nije prodrlo dalje od sjevernoga ruba Sinjskoga polja i rijeke Cetine na istok (Gramatika prostora uz rijeku Cetinu, u: *Dalmatinska Zagora – nepoznata zemlja*, Zagreb, 2008, str. 107-108). Stoga možemo pretpostaviti da je takva ukupna kulturno-povijesna slika imala odraza i na pojavu i rasprostranjenost nalaza grobova s urezanim križevima na obložnicama. Mi ih, dakle, vidimo kao produkt i ostatak starosjedilačkog stanovništva koje i u ranome srednjem vijeku još uvijek ima istu obrambenu zadaću, a da je ona uspješno obavljena svjedoči nedostatak ranoslavenskih i ranokarolinških nalaza na cijelome području (koje smo definirali kao preživjelo starosjedilačko) od rijeke Cetine u Sinjskome polju pa sve do srednjo-dalmatinske obale“¹⁷¹.

To je važna činjenica (pa i argument) ne samo za novo tumačenje kontinuiteta života u salonitanske agere i *propasti Salone*, te naravi slavenskog

doseljavanja na područje dalmatinskog zaleđa i jednog dijela obale, nego i za mnoge druge zaključke o ranoj prošlosti primorskih dalmatinskih krajeva u idućim stoljećima. Slaveni, naime, ni u pretpostavci eventualnog naseljavanja ili prohoda ne dolaze u neposrednu blizinu gradova ratovanjem, rušenjem, osvajanjem – dakle, nasilno!

Posljednje dane Salone i propast grada – a to je ono suprotno viđenje koje predlažem – promatram zato u slijedu poduzetog procesa degradacije uvjetovane ukupnim zbivanjima na velikom dijelu zapadnoga Ilirika i u preseljenju, zapravo bijegu građana, najprije gradske elite (civilne i vjerske) na sigurnija mjesta. Slično je bilo, naprimjer, u sjevernotalijanskim krajevima prije dolaska Langobarda. Tako su neki Salonitanci preselili najprije u Dioklecijanovu palaču, a Epidauritanci u kastrum Rausij (to je slijed o kojem sam višekrat pisao), pa su se upravo tim preseljenjem zametnula dva buduća grada. *Salona* je bila napuštena, izbjegli se tamo nisu vratili, ali se u nekadašnji veliki gradski prostor i njegov ager nisu naselile ni „mase Avara i Slavena“ u 7. stoljeću, niti Hrvati početkom 9. stoljeća da bi u suživotu s preživjelim starosjediocima u njemu nastavili održavati standardne urbane funkcije. Preživjeli nisu imali ni razloga niti mogućnosti da postoje i djeluju kao grad, doseljenima – u pretpostavci da su do grada ipak došli (!) – on nije nimalo trebao. Oni prvi, preživjeli starosjedoci, međutim, imaju razloga urediti, obnoviti, popraviti i vratiti u funkciju svoje crkve, bilo da su propadale oštećene ili zapuštene. Kad to rade, očito je da su relativno brojni, da je stanje zaista mirno, a doseljenici im (ako ih je i bilo!), ne sprječavaju takve intervencije. Uz sve to nije bilo razloga da izbjegli Salonitanci obnavljaju stari grad; novi se pomalo, u relativno dobrim uvjetima izbjeglištva, zametnuo u sigurnijem ambijentu careve Palače i njezina pretahodnika *Aspalathosa*. Taj sam put, za koji se odavna zalažem i ovdje potanje obrazlažem, naznačio već u radu o kontinuitetu naseljenosti salonitanskoga agera i poslije, u raznim prilikama, pomalo dopunjavao. Pri tome uvažavam sve ono što su pisali najprije I. Nikolajević, pa N. Jakšić, I. Marović, a poslije njih A. Milošević te I. Basić, a odnosi se na salonitanske crkve, arheološke nalaze, natpise i novac, na rijeku Cetinu i tamošnji *limes*. „Ne zanoseći se pretpostavkama što bi bilo u povijesnom slijedu, da nije bilo upravo onako kako je bilo, nego i onako kako je, možda, moglo biti, dakle, ne izlažući pretpostavke, koji put i literarno zanimljive, ipak se usuđujem ustvrditi kako Salona

¹⁷¹ A. MILOŠEVIĆ, *Križevi na obložnicama ranosrednjovjekovnih grobova u okolici Sinja. I Croci sulle lastre di rivestimento delle tombe altomedievali nell'area di Signa*. Dubrovnik - Split, 2008. Upozoravam na bilj. 126 u tome Miloševićevu odlomku, u kojoj ističe važnost zadržavanja (ostajanja) starosjedilačkog stanovništva u pograničnoj zoni.

ne bi propala, da Dioklecijan nije pokraj nje bio sagradio golemi i utvrđeni dvorac! Ona se ne bi ugasila, ne bi bila posve napuštena, stanovnici bi možda pobjegli, jednim dijelom i ostali tu gdje su bili, i poslije, u nekom pogodnome času, obnovili svoj grad jer je on položen – kako smo na početku opširno opisali – na izuzetnome mjestu, prikladnom da upravo tu bude veliki grad.“ Tako sam pisao u knjizi o Splitu i pri takvu zaključku i dalje ostajem¹⁷².

U carevu Palaču Salonitanci su preseljenjem prenijeli ne samo urbano naslijeđe, koje se očitovalo u svjetovnoj (upravnoj) i vjerskoj (pastoralnoj) praksi, nego i kulturnu i intelektualnu baštinu koja se, uz ostalo, očituje i u sakralnoj terminologiji, u zavjetnim, posvetnim i nadgrobnim natpisima. Preseljavanje je i po Tomi bilo promišljeno, organizirano: svjetovne poslove vodio je *Magnus Severus*, a crkvene nepoznati vjerski poglavar – usudit ću se to opet napisati – možda nadbiskup Maksim. Onaj čija su dva natpisa nađena u Palači jedan ekshortativan, a drugi monogramski oblikovan o kojima je, kao i o nadbiskupu, mnogo pisano¹⁷³. Ta su dvojica zabilježena u izvorima, a bio je možda još koji što je ostao nepoznat.

¹⁷² Ž. RAPANIĆ, *Od carske palače*, str. 139.

¹⁷³ O biskupu: M. IVANIŠEVIĆ, *Salonitanski biskupi*, ovdje bilj. 23. Natpis je prvi pogrešno pročitao F. BULIĆ, *O godini razorenja*, str. 316 i bilj. 50 (pretpostavlja da je bio uklesan na sarkofagu) i u: *Grgur Veliki i Dalmacija*, str. 415, sl. XXXVI. Čitanje je ispravio R. EGGER, *Forschungen in Salona*, Vol. II, Wien, 1926, natpis br. 152, str. 90. – I. NIKOLAJEVIĆ, *Salona christiana*, str. 160, vjerujući da je iz Salone, o natpisu piše: „Taj odavno objavljeni natpis je tumačen na razne načine, ali je Egger korigovao starije čitanje (*Forschungen in Salona* II, str. 90, sl. 50) i pokazao da natpis izražava pobožnu želju: *Deus vita Maximo Archiepiscopo*. Natpis je isklesan na nadvratniku, a bio je ukrašen krstom. Dužina kamene ploče iznosi 1,16 m, što znači da je nadvratnik bio postavljen iznad vrata manjih dimenzija. Nažalost mesto nalaza ovog spomenika nije poznato.“ Tada nije znala da je arhitrav pronađen u Splitu, pa pretpostavlja da je nadbiskup Maksim krajem 6. ili početkom 7. stoljeća podigao u Saloni neku građevinu za vrijeme svoga nadbiskupovanja. Naznačila je već tada sve važno što se poslije ponavljalo mnogo puta. Natpis spominje i N. CAMBI, *Antička Salona*. Split, 1991, str. 496 i bilj. 302, a obrađen je i u: *Salona I. Sculpture architecturale*. (Ur. N. Duval, E. Marin, C. Metzger), Rome - Split, 1994. U novije doba o njemu i nadbiskupu: I. BASIĆ, *CIL III, 9551*, str. 83, zatim: *Salona IV. Inscriptions de Salone chrétienne, IVe-VIIe siècles (= Salona IV)*. (Ur. N. Gauthier, E. Marin, F. Prévot), Rome, 2010, vol. 1, br. 27.

Arhiđakon piše da Salonitanci u Palaču nisu došli neorganizirano. Da je postojalo neko vodstvo – neki rektor koji ipak nije bio *inutilis* poput onog Tominoga – na neki način pokazuje i priča o pismu Salonitanaca upućenog carevima i *sacrum rescriptum dominorum principum* – odgovor, po kojemu im je bilo „dopušteno“ naseliti državno dobro. Postojala bi, prema tome, organizirana zajednica koja i „pravno“ razmišlja o državnome imanju u koje se uselila. U tome je Crkva, svakako, imala znatnu ulogu, pa kao što je Sever dobio u Palači palaču, tako je nedvojbeno i nadbiskup zaslužio i dobio pristojan stan. To su Tomini podatci o kojima ne treba dvojiti, oni su realnost ponašanja svake vlasti, bez obzira na točnost pojedinog detalja. Kad je, pak, riječ o onodobnom biskupu Maksimu, potpuno se slažem s Cambijem koji piše: „Činjenica da je (natpis, Ž. R.) nađen u Splitu upućuje na to da je izvorno bio upotrijebljen u nekoj biskupskoj arhitekturi unutar Dioklecijanove palače.“ Također točno primjećuje kako se obično za svaki „antički-rimski“ fragment pronađen u Splitu, pretpostavlja da je donesen iz Salone, što je, naravno, sasvim netočno¹⁷⁴.

Treba još dodati i ono osobito važno u mojem objašnjenju *propasti*. Salonitanci nisu napuštali grad naglo, u panici, kako piše Arhiđakon, napuštali su ga, ponavljam, promišljeno. Ne tražim zato datum kad je *pala* u ruke neprijatelja, kad je bila *osvojena i razorena*, kad se to dogodilo ili kad se moglo dogoditi. *Propast* objašnjavam najprije polaganom degradacijom grada i njegova šireg područja, pa i velikog dijela istočne obale koja slijedi već poslije gotskih ratova, a onda prijetnjama koje su obuzimale mnoge krajeve zapadnoga Ilirika i, naravno, dalmatinske jadranske obale.

No da bi se Salona *srušila*, da bi bila *osvojena i razorena* ili, pak, polagano *propadala* gubeći značenje i ugled, pa i dostojanstvo grada metropole, valjalo bi pri svakoj od tih dviju pretpostavki osim Tomine i Porfirogenetove priče i pripovijedanja ostalih pisanih i materijalnih svjedočanstava, podsjetiti i na zbivanja što su se događala na daleko širemu prostoru: od *Dunavskoga limesa* do obala Jadrana i zapadnoga Ilirika. K tome još i podsjetiti kako se „barbari“ ne preseljavaju da bi razarali, nego gotovo redovito da bi našli povoljan prostor na kojem bi živjeli bolje, a katkad i sigurnije nego

¹⁷⁴ N. CAMBI, Inicijali u Splitskom evangelijaru kao moguću kronološki oslonac, *Munuscula*, str. 181-188; o natpisu str. 187.

prije sudbonosnog pokretanja. Pri tome, naravno, nisu uvijek bili samo mirni, neagresivni došljaci koje bi, eto, zaustavio čak mali *Cetinski limes*.

Dopuštam ovdje sebi vrlo kratku digresiju. Antička historiografija obratila je pažnju na slavenski svijet nešto poslije nego što je u vidokrug političkih i gospodarskih interesa rimske države ušao onaj galski i germanski, opisan u djelima G. J. Cezara i Tacita. Slično vrijedi i za Slavene na pragu srednjega vijeka. U prvom primjeru to su bili osvajački ratovi u Galiji, u drugom obrana istočnih granica u 6. stoljeću kad je Carstvu zaprijetila opasnost i na Ausonijevu *Danuviusu*. U latinskim izvorima o Slavenima pomalo svjedoče, naprimjer, Got Jordanes i Langobard Pavao, a franački, pak, pisci o njima pišu tek u kontekstu avarskih ratova na svršetku 8. stoljeća kada se granice Karolinškoga Carstva bitno pomiču na istok. Bizantski stratezi sluteći nove opasnosti (poslije prohoda Huna i Germana), ojačali su obranu na Dunavu koji tako postaje onaj važan *topos* u bizantskoj historiografiji. Ta teško izvediva nastojanja da se vojskom i utvrđenim punktovima na postojećim i mogućim prijelazima uspješno čuvaju granice, oborio je nekoliko desetljeća poslije novi udar: ponajviše pokretanje Avara i Slavena prema Balkanu. Krenuvši i na zapad, Avari su početkom druge polovine 6. stoljeća potisnuli Langobarde i Gepide iz njihovih sjedišta u Panoniji prema sjevernoj Italiji¹⁷⁵. Opasnosti za Carstvo postajale su sve pogubnije, jer se toj agresivnoj sili nisu više mogle suprotstaviti carske legije. To je već doba znatnog poremećaja, pa i rasula rimskoga ustrojstva, obrane granica. Osvajanje Sirmija, 582. godine, otvorilo je put u današnju Bosnu i Dalmaciju, a *Singidunuma*, 597. godine, u krajeve prema jugoistoku. Teofilakt Simokata piše da je kagan tada razvrgnuo dogovoreni mirovni sporazum, pripremio vojsku i krenuo u osvetnički pohod prema „Jonskome zaljevu”, tj. prema Jadranskome moru – vjerojatno cestom od Sirmija prema Naroni, odnosno Saloni – i da u tome pohodu nije bio nigdje zaustavljen¹⁷⁶. Opet se

pojavljuje ona spominjana nepreciznost u imenovanju napadača: jesu li to Avari sa Slavenima ili samo Avari i samo Slaveni, nije moguće sa sigurnošću odrediti. Onodobni izvori, a takav je i Simokata, u imenovanju došljaka nisu precizni što, naravno, nije nevažno! Oko godinu i pol bilo je, čini se, relativno mirno, a onda sukobi opet započinju: na istoku oko donjeg Dunava i na zapadu do Istre. Tu je egzarh Italije Kalinik u proljeće 599. godine imao privremena uspjeha pobijedivši Slavene o čemu je izvijestio papu Grgura. Na samom početku 7. stoljeća više je slavenskih upada u Istru i Furlaniju (602., 603. i 611. godine). Jesu li upadali i u „primorsku“ Dalmaciju, teško je odgovoriti, smije se, možda, pretpostaviti. Njihovo se približavanje očekivalo.

Salonitanci su znali za došljake zastale na Cetini, jer su ih o tome izvještavali stražari koji su iz Salone odlazili čuvati riječne prijelaze; izbjeglice su susretali u gradu i pokapali na grobljima. Znali su neki u gradu i za pismo Grgura Velikoga iz srpnja 600. godine u kojemu spominje provale Slavena preko Istre u Italiju. Pa ako se sve to znalo, onda je sasvim logično da su mnogi odlučili napustiti grad, preseliti se na otoke i u carevu Palaču. Tu su donijeli i relikvije svojih vjerskih prvaka – salonitanskih mučenika i – uz turobnim prilikama primjereno skromno celebriranje – postavili ih, možda, u carev mauzolej za tu svrhu prikladno uređen. Taj jedinstveni prostor bio je vrlo vjerojatno posvećen i prije preseljenja salonitanskog klera, jer su i njegov položaj u rasteru Palače i oblik građevine prikladni sakralnoj namjeni. U Palači je već polovinom 6. stoljeća bilo posvećenih prostora – crkava, pa nije vjerojatno da ovaj impozantni oktogon ne bi bio¹⁷⁷. Kome? Je li već tada bio posvećen Bogorodici, nije poznato. Sv. Marija je bila štovana u Saloni, pa je moguće da se štovanje nastavilo i u Palači na što

mokata, *Historiae*, VII, 12, 265, u: *Viz. Izv. 1*, str. 121. Čitava je Simokatina priča vrlo zanimljiva (u njoj je ona zagonetka o četrdesetak kaštela i gradu Bonkis), pa ju je još davno donio i komentirao: F. ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, str. 225. – F. BARIŠIĆ, *Čuda Dimitrija Solunskoga*, str. 62, taj događaj stavlja u 586. godinu. Držim da se ne radi ni o kakvim velikim avarskim (?) „vojskama” koje bi kagan uputio u Dalmaciju. Tome nema nikakvih potvrda kod drugih autora, ni zabilježenih posljedica toga prodora, niti materijalnih tragova njihove prisutnosti.

¹⁷⁷ N. JAKŠIĆ, *Patron Saints of the Medieval Gates in Diocletian's Palace*, *Hortus artium medievalium* 9, 2003, str. 187-194.

¹⁷⁵ L. MARGETIĆ, Neka pitanja boravka Langobarda u Sloveniji, *Arheološki vestnik* 43, 1992, str. 149-173, u podatcima bogatome radu i na temelju povijesnih izvora potanko opisuje sukobe, pokretanja i preseljavanja čitavih zajednica Gepida, Langobarda i Avara u panonskim krajevima i njihove odnose s Carstvom i pruža odličnu sliku zbivanja na svršetku 6. i na početku 7. stoljeća.

¹⁷⁶ Za ceste i postaje prikladno je podsjetiti na: I. BOJANOVIĆ, *Dolabelin sistem cesta*. – Teofilakt Si-

upozoravaju i Tomine riječi¹⁷⁸. On je, pak, sve ove događaje pripisao *prvome* nadbiskupu Ivanu iz Ravenne, suvremeniku zadarskoga biskupa Donata koji je, došavši u *Spalatum* potkraj 8. stoljeća, preuredio i ukrasio u duhu svoga vremena, kako piše Arhidakon, *templum Iovis* posvećen *gloriosae Virginis Mariae*. Ukrasio ga je onom ranom skulpturom splitske radionice o kojoj sam pisao u svojim prvim radovima prije pedesetak godina, a o kojoj i danas raspravljaju ugledni znanstvenici¹⁷⁹.

Zidine careve Palače, koje su zaštitile mnoge izbjegle Salonitance, održale njihovu Crkvu i štovanje relikvija mjesnih mučenika, bile su prvi uvjet za nastavljanje urbane tradicije nekadašnje metropole. Njezini stanovnici koji su ostali živjeti u ageru gdje nije bilo doseljenih Slavena (ako ih je uopće bilo u većemu broju i na mnogo većem području – prisjetimo se što je A. Milošević pisao o Sinjskome polju i o Perunovu kultu), bili su sljedeći uvjet mirnome slijedu života i neprekinutoj naseljenosti salonitanskoga kraja koji će, na početku 9. stoljeća, dočekati nove došljake – Hrvate. No to je posve nova tema koju valja ostaviti drugome ili nekoj drugoj prilici.

¹⁷⁸ Thomas, *Hist. Salon.*, cap. XI, str. 48. Danas više nema dvojbi o tome što je *templum Jovis* - nekada hram Palače, a što carev mauzolej, danas splitska katedrala. O štovanju Bogorodice pisao je opširno N. CAMBI, *Kult Marije*, A. 5. Posveta salonitanske katedrale, str. 281 i C. 1. Splitska katedrala, str. 284.

¹⁷⁹ Ž. RAPANIĆ, Kamena plastika ranog srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 50, 1958 (1963!), str. 98-124. – Ž. RAPANIĆ, Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 65-67, 1963 - 1965 (1971!), str. 271-314. – Ž. RAPANIĆ, *Razvitak skulpture u Dalmaciji od 6. do 9. stoljeća*. Doktorska disertacija, Zagreb, Filozofski fakultet, 1982, str. 417 sa sl. XLV. – O toj skulpturi, prihvaćajući ponešto od mojih interpretacija, pišu analitički opširno: I. BASIĆ - M. JURKOVIĆ, Prilog opusu *Splitske klesarske radionice* kasnog VIII. stoljeća, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 38, 2011, str. 149-183.